

Розділ 2

ЗАВДАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКИ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

2.1. Університетська освіта в інноваційному суспільстві: економічні пріоритети розвитку

Національні економічні інтереси та функції держави в освітній сфері

В Україні освіту визнано найважливішим напрямом державної політики. Згідно із Законом України «Про освіту» метою освіти є «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення економіки кваліфікованими фахівцями»¹. Держава виходить із того, що освіта — це стратегічний ресурс соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й формування позитивного іміджу нашої держави, створення умов для самореалізації кожної особистості. Стратегія розвитку національної системи освіти повинна формуватись адекватно сучасним інтеграційним і глобалізаційним процесам, вимогам переходу до постіндустріальної цивілізації, що забезпечить стійкий рух та розвиток України в першій чверті XXI ст., інтегрування національної системи освіти в європейський і світовий освітній простір².

¹ Про освіту [Текст] : Закон України від 23.05.1991 № 1060-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

² Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Текст] : Указ Президента України від 25.06.2013 № 344/2013 // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 50. – Ст. 1783.

Національні інтереси в освітній сфері полягають у тому, аби освіта, по-перше, виконувала покладені на неї функції: 1) набуття, розширення та безперервного оновлення знань; 2) зростання продуктивності праці та індивідуальних доходів працівника; 3) збалансування ринку праці, забезпечення його робочою силою відповідно до змін попиту на працю; 4) соціального захисту працівників від безробіття.

По-друге, суспільство заінтересоване, щоб були забезпечені основні критерії розвитку сучасної вищої освіти¹:

— рівність освітніх можливостей (правова та реальна) для представників меншин, людей з обмеженими фізичними можливостями, малозабезпечених верств населення;

— доступність — економічна, інтелектуальна та соціальна. Економічна доступність передбачає, що розмір фінансових витрат домогосподарств на придбання послуг вищої освіти не ставить під загрозу і не підриває задоволення інших першочергових потреб, є необтяжливим. Інтелектуальна доступність вищої освіти означає доступність освітніх програм і освітніх стандартів з інтелектуальних позицій для основної маси населення. Соціальна доступність — це залежність імовірності наміру вступити до того чи іншого вищого навчального закладу (ВНЗ) від соціального середовища, в якому виросла людина². Утім, якщо Загальна декларація прав людини (ст. 26) проголошує, що вища освіта повинна бути однаково доступною всім на основі здібностей кожного³, то для українського законодавця доступність освіти є конституційною гарантією реалізації права на освіту на принципах рівності: кожен має право на освіту, а держава повинна створювати можливості для реалізації цього права⁴. Споживачі ж освітніх послуг (студенти

¹ Пеер, Э. Ранжирование систем высшего образования: граждане и общество в эру знаний [Текст] / Э. Пеер, Ф. Шуллер, С. Виллмс // *Вопр. образования*. – 2009. – № 3. – С. 172–174; Смит, У. Связь между равенством и качеством в образовании [Текст] / У. Смит, Ч. Лустхаус // *Вопр. образования*. – 2006. – № 2. – С. 76–78.

² Аникина, Е. А. Доступность высшего образования как институциональная основа современного общества [Электронный ресурс] / Е. А. Аникина, Ю. С. Нехорошев. – Режим доступа: http://www.lib.tpu.ru/fulltext/v/Bulletin_TPU/2010/v317/i6/12.pdf.

³ Всеобщая декларация прав человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/udhr>.

⁴ Конституція України [Текст] : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. // *Відом. Верхов. Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

та їх родини) ознакою доступності вищої освіти вважають передусім її безоплатність або можливість заплатити за навчання;

— охоплення — здатність системи вищої освіти випускати велику кількість (відносно чисельності населення, яке б теоретично могло претендувати на її здобуття) фахівців, у тому числі надавати можливість здобувати освіту протягом усього життя, принаймні до 39–40 років (мати вікове охоплення);

— якість — спроможність системи вищої освіти готувати фахівців, чий знання, уміння та навички відповідають установленим у суспільстві нормам і стандартам, а також критеріям досягнення мети навчання; якість освітніх послуг конкретного ВНЗ відбиває реальні переваги навчального закладу у використанні освітніх ресурсів, організації навчального процесу та високій кваліфікації його випускників;

— ефективність — відповідність підготовки фахівців у вищій школі потребам ринку праці;

— гнучкість — здатність системи вищої освіти до реформ і змін;

— привабливість для навчання іноземних студентів.

По-третє, в інтересах суспільства підтримання рівноваги в освітній системі. Ідеться про збалансування соціально-економічних інтересів та узгодження дій усіх інститутів і факторів освітньої сфери (держави, вищих навчальних закладів, домогосподарств, які мають у своєму складі студентів або майбутніх абітурієнтів, роботодавців, студентів та викладачів ВНЗ, колег із ВНЗ інших країн), усвідомлення ними своєї суспільної ролі, задоволення взаємних зобов'язань і вимог щодо результатів спільної діяльності з виробництва-споживання освітніх послуг, соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. Якщо система освіти характеризується нерівністю або дискримінацією, нестійким буде все суспільство.

Система освіти в Україні є багаторівневою і включає комплекс державних, недержавних і громадських установ, що спільно розв'язують завдання виховання, освітньої і професійної підготовки людей з урахуванням індивідуальних і суспільних освітніх потреб: заклади дошкільного виховання, загальноосвітню школу, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломне навчання, систему підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, освіту за інтересами. У 2013/14 навчальному році в країні діяли 19,3 тис. загальноосвітніх

навчальних закладів, включаючи вечірні (змінні) школи, а також гімназії, ліцеї, колежіуми, навчально-виховні комплекси (об'єднання), спеціальні школи (школи-інтернати), школи соціальної реабілітації та санаторні школи (навчаються 4 204 тис. учнів); 968 професійно-технічних навчальних закладів (налічують 391,2 тис. студентів); 478 ВНЗ I–II рівня акредитації (здобувають освіту 329 тис. студентів); 325 ВНЗ III–IV рівня акредитації (навчаються 1 723,7 тис. студентів).

Кожен із рівнів освіти послідовно і з урахуванням спадкоємності в процесах виховання і навчання сприяє нагромадженню людського потенціалу суспільства. Як результат — Україна належить до світових лідерів розвитку вищої освіти: рівень грамотності дорослого населення (віком 15 років і старше) становить 99,7 %; частка населення з освітою не нижче середньої (віком 25 років і старше) — 93,5 %. Саме завдяки високому індексу рівня освіти (0,796) Україна у 2014 р. увійшла до групи країн з високим рівнем людського розвитку за сумарним індексом (0,734) і посіла 83-тє місце серед 187 держав світу. У міжнародному рейтингу країн за рівнем глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (WEF) у 2013–2014 рр. Україна посіла 84-тє місце (4,05 бала з 7 можливих) серед 148 країн світу, але за охопленням населення освітою — 13-тє місце, а за якістю освітніх послуг — 69-тє місце. Високу оцінку національна система вищої освіти України отримала й у відомому міжнародному рейтинговому оцінюванні, що складається провідною світовою мережею дослідницьких університетів «Universitas 21». На основі міжнародного бенчмаркінгу систем ресурсного забезпечення університетської освіти, результативності вищої школи, міжнародного співробітництва, а також державної політики і регулювання у сфері вищої освіти Україні було надано 25-тє місце серед 48 країн у світовому рейтингу національних вищих шкіл¹.

Проте рівень освітньої безпеки українського суспільства залишається низьким. Дискусійними залишаються питання сутності, тенденцій і пріоритетів розвитку вищої освіти України в глобальному суспільстві. Соціологічне опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології (грудень 2012 р.), указує на те, що

¹ Чужиков, В. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Система вищої освіти [Електронний ресурс] / В. Чужиков, Л. Антонюк ; Фонд ім. Фрідріха Еберта. – Режим доступу: <http://www.library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09543.pdf>.

19 % роботодавців та 24 % випускників ВНЗ переконані, що в Україні немає конкурентоспроможних на міжнародному рівні ВНЗ¹. Дедалі більше українських абітурієнтів тому намагаються здобути освіту в зарубіжних університетах. При цьому сама українська держава багато років втручається в освіту, коли немає жодної потреби в її інтервенціях, і відсутня там, де її втручання дійсно потрібно, демонструючи «провали» в освітній сфері.

Провали держави — це випадки, коли держава не в змозі забезпечити ефективний розподіл і використання ресурсів, відсутні чіткі критерії ефективності її діяльності, а доходи держави не відповідають її видаткам. Провали держави виникають через недоліки неринкового механізму узгодження приватних витрат і вигод тих, хто ухвалює політичні рішення, з витратами і вигодами суспільства в цілому. Можливість же створити такий неринковий механізм, який міг би функціонувати без провалів, аж ніяк не вища за перспективи забезпечити завжди і скрізь умови досконалої конкуренції².

В освітній сфері до основних провалів держави можна віднести:

1) відсутність досконалого механізму виявлення довгострокових суспільних пріоритетів у сфері вищої освіти і відповідної стратегії її розвитку;

2) неефективність так званих агентських відносин. Річ у тім, що держава є одночасно принципалом і агентом по відношенню до індивіда. Суспільство як принципал доручає державі-агенту виконання певних функцій, і громадяни підкоряються її рішенням. Проте в рамках державного сектору вже від імені держави як принципала державними ресурсами володіє незначна група людей (агентів) — бюрократія. Остання має власні цілі, інтереси та мотивацію, які далеко не завжди збігаються із суспільно задекларованими; навпаки, «приватні» витрати і вигоди бюрократичної організації в більшості випадків домінують над суспільними. Наслідком бюрократизації в Україні стали тривале недофінансування освіти, розвал державної системи форму-

¹ Половина випускників і роботодавців не бачать в Україні гідних вузів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/12/9/6979059/?atempt=1>.

² Экономический анализ провалов государства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.50.economicus.ru/index.php?ch=5&le=50&r=18z=1>.

вання та підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ. В умовах низької оплати праці, особливо порівняно зі своїми західними колегами, викладачі змушені найматися до кількох ВНЗ, заробляючи гроші і водночас нехтуючи своїм здоров'ям. Або ставати на шлях хабарництва. Надалі проблема низької оплати праці професорсько-викладацького складу транслюється на їх пенсійне забезпечення. Для молоді, яка після закінчення ВНЗ залишається працювати на кафедрі або навчатися в аспірантурі, стає зрозумілою відсутність будь-яких перспектив праці у ВНЗ. Традиції вищої освіти поступово вмирають;

3) згорання контрактної держави і посилення її експлуаторського характеру. Держава, подібно «осілому бандиту», намагалася збільшити межі свого впливу й ігнорувати інтереси громадян, коли чиновники від освіти робили спроби поступово відмовитися від незалежного тестування і повернути вступні іспити до ВНЗ, що загрожувало суспільству зростанням хабарництва; намагалася посилити контроль за діяльністю автономних ВНЗ аж до відвертого порушення процедури виборності ректорів; використовували механізм державного замовлення для тиску на окремі ВНЗ;

4) корупцію. Останню у вищій освіті провокують низька офіційна зарплата викладачів, невисока ймовірність викриття корупціонерів, обмеженість набору студентів до «статусних» ВНЗ, а також «моральна підтримка» корупції. Серед студентів переважає точка зору, що хабар — один із можливих способів розв'язання існуючих проблем і навіть норма сучасного життя.

Отже, основні «провали» української держави в освітній сфері стосуються рівності, доступності, якості та ефективності управління вищою освітою, що робить проблематичною підтримку суспільством проголошених державою освітніх реформ. Дедалі більше ВНЗ наголошують на необхідності реальної автономізації з тим, щоб долати «провали» держави власними силами. У більшості ж випадків потрібно посилювати відповідальність і інших інститутів та факторів освітньої сфери.

Ми поділяємо думку Г. В. Калягіна про те, що «єдиною функцією держави є виробництво суспільних благ, найважливішими з яких є створення й захист формальних правил». Суспільний характер останніх фактично означає їх прийняття всіма або принаймні пере-

важною більшістю членів суспільства. Відсутність таких єдиних правил ускладнює або унеможлиблює діяльність економічних агентів. Визначальними із суспільних благ, що мають відношення до функціонування освітньої галузі і виробництво яких є сферою відповідальності саме держави, є формування ефективних норм освітнього права та механізмів їх реалізації, здатних гарантувати освітню безпеку суспільства¹.

Освітнє право найчастіше визначають як сукупність правил поведінки, установлених державою або від імені держави для врегулювання освітніх відносин. В юридичному сенсі освітнє право є відносно самостійною галуззю права-законодавства з особливим об'єктом і методом правового регулювання та сферою застосування. У практичній діяльності замість «освітнього права» нерідко використовується термін-еквівалент «законодавство в освітній сфері». Але право і закон не тотожні. Право є продуктом розвитку суспільства, відбиває і закріплює відносини, що склалися між людьми. Закон же є результатом волі законодавця, може наблизитися чи віддалитися від права, відповідати або суперечити йому, не бути правовим. Формування освітнього права в Україні — тому підтвердження. Українська вища освіта регулюється Конституцією України, законами України «Про освіту», «Про вищу освіту» та іншими нормативними документами.

Освітня безпека суспільства передбачає реалізацію права людини на здобуття загальної та професійної освіти в державному або приватному ВНЗ відповідно до індивідуальних здібностей та потреб суспільства (ринку праці), яка б дала можливість працевлаштуватися та одержувати гідну оплату праці, а також здатність держави до захисту національних інтересів у сфері освіти від можливих загроз. Освітня безпека суспільства забезпечується відповідальністю держави перед усіма інститутами суспільства щодо:

- формування стратегії і політики розвитку вищої освіти з урахуванням сучасних глобальних змін в освітній сфері;
- розроблення стандартів якості вищої освіти та контролю за їх дотриманням;

¹ Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория [Текст] : учебник / под общ. ред. А. А. Аузана. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 211–212, 224–226.

- створення системи управління якістю вищої освіти;
 - контролю за виробництвом у ВНЗ освітніх послуг як соціально значущих, споживання яких дає значні позитивні зовнішні ефекти для суспільства;
 - фінансування державних освітніх установ, їх матеріально-технічного та іншого забезпечення;
 - надання фінансової підтримки студентам ВНЗ (стипендій, пільгових освітніх кредитів, грантів тощо);
 - боротьби з корупцією та хабарництвом у системі освіти;
 - соціального захисту працівників освітньої сфери. Цей вид зобов'язань держави передбачає систему законодавчих, економічних, соціальних і соціально-психологічних гарантій та інструментів, що надаються працівникам сфери освіти щодо зайнятості, організації та гідної оплати праці, можливості підвищення кваліфікації, охорони здоров'я, соціального страхування, пенсійного забезпечення та інших форм соціального захисту праці;
 - податкової підтримки тих роботодавців, які забезпечують перше робоче місце для випускників ВНЗ або здійснюють за власний кошт професійне навчання і підвищення кваліфікації своїх працівників.
- Тим часом постіндустріальне інноваційне суспільство формує нові економічні пріоритети розвитку вищої освіти, пов'язані насамперед з її транспрофесіоналізацією, інноватизацією, інтелектуалізацією і транснаціоналізацією. Ураховувати їх мають як держава, так і всі суб'єкти освітньої діяльності.

*Транспрофесіоналізація вищої освіти:
виклики «третьої професійної революції»*

Напрямок розвитку вищої освіти залежить від етапу економічного та технологічного розвитку суспільства, структурних зрушень у способах та формах соціальної організації професійної діяльності, а також від глобальних тенденцій.

В індустріальному суспільстві переважає модель вищої освіти, пов'язана з професіоналізацією. Її головною метою є формування й засвоєння знань та навичок, необхідних для конкретної сфери діяльності, спеціалізація знань та умінь. Організація навчального процесу у ВНЗ (освітні програми, тип дисциплін, обсяги годин на їх

вивчення, методи навчання) підпорядковується підготовці фахівців із конкретної професії, з певною кваліфікацією відповідно до потреб ринку праці. Така професійна освіта достатньо прагматична, скорочена в часі та за обсягом і включає: загальнокультурну компоненту, необхідну для соціальної активності молоді в міській економіці; чітко визначену, компактну професійну компоненту, достатню для підготовки персоналу, орієнтованого на виконання певного переліку функцій, або «людини функціональної»¹.

З часом вища професійна освіта трансформується таким чином, що сама перетворюється на індустрію. Як соціальний інститут вища освіта сприяє навчанню студентів, їх вихованню, формуванню системи моральних і естетичних норм, громадянської відповідальності. Як індустрія вища освіта повністю підкоряється вимогам ринкової економіки та бізнес-логіці, ставить перед собою завдання підготовки студентів до успішних дій на ринку праці в умовах жорсткої конкуренції ВНЗ на ринку освітніх послуг². Основним джерелом знань є викладач, який визначає обсяг і методику засвоєння знань. При цьому представники професійних асоціацій як суб'єкти ринку праці беруть активну участь у кваліфікаційних іспитах випускників ВНЗ та аудиті якості самої вищої освіти. Аналогічно розвивається і наука. Фундаментальні дослідження підкріплюються прикладними і навіть спрямовуються на розвиток прикладної науки.

У постіндустріальному суспільстві вузька кваліфікація значної частини найманих працівників перестає відповідати вимогам часу, а їхні професійні якості поступаються «загальним компетенціям», здібностям бути гнучкою, мобільною, розвиненою особистістю. Якщо «кваліфікація» описує функціональну відповідність між вимогами

¹ Ефимов, В. С. Высшее образование в России: вызовы XXI века [Текст] / В. С. Ефимов, А. В. Лаптева // Унив. упр. – 2010. – №4. – С. 6–17; Макарова, М. Н. Общество знаний: образование под вопросом [Текст] / М. Н. Макарова // Вестн. Удмурт. ун-та. Социология и философия. – 2007. – №3. – С. 99–104; Володин, Н. Н. Концепция инновационного развития университета [Электронный ресурс] : доклад на заседании Учен. совета Рос. гос. мед. ун-та им. Н. И. Пирогова 2 марта 2009 г. / Н. Н. Володин. – Режим доступа: <http://www.rsmu.ru/3820.html>.

² Налетова, И. В. Изменения высшего образования в современном обществе [Электронный ресурс] / И. В. Налетова. – Режим доступа: http://www.analiculturolog.ru/component/k2/item/501-article_34.html.

робочих місць і метою освіти, то «компетенція» («компетентність») означає єдність професійних навичок, умінь і ціннісних орієнтацій, дає можливість діяти адекватно в широких сферах. В академічному розумінні компетенція передбачає володіння методологією і термінологією, притаманною певній галузі знань, а також знання діючих у цій галузі системних взаємозв'язків та здатність визначати їх аксіоматичні межі. У професійному контексті під компетенцією розуміють володіння правом відповідно до своїх знань або повноважень робити щось, судити про щось¹. Основними соціальними проектами стають: «людина креативна» із спрямуванням на науково-технічне лідерство країни; «людина мобільна» з орієнтацією на швидкі модернізаційні зміни в суспільстві; «людина-оператор» з можливістю працевлаштування у секторах послуг і виробництв, що забезпечують основне виробництво². На зміну професіоналам приходять транспрофесіонали, або «люди-портфелі», — фахівці, здатні опановувати нові або суміжні професії, носії унікального «пакета» знань і навичок. Транспрофесіонали повинні бути готовими вільно, за рахунок власного мислення і самостійної організації своєї діяльності працювати в різних професійних середовищах та організаційних структурах³.

Охарактеризовані зміни відповідають тим структурним зрушенням у способах і формах соціальної організації професійної діяльності та мислення, які британський історик Г. Перкін назвав професійною революцією. В історії Нового часу він виокремив три професійні революції. Перша професійна революція пов'язана з появою вільних професій і відбувається в доіндустріальному суспільстві. Друга професійна революція передбачає формування масових професій в інду-

¹ Томилин, О. Б. Образовательные технологии формирования компетенций в системе высшего профессионального образования [Електронний ресурс] / О. Б. Томилин, А. В. Бритгов, С. И. Демкина. – Режим доступу: <http://www.elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/782/1/UM-2005-01-14/pdf>.

² Макарова, М. Н. Общество знаний: образование под вопросом [Текст] / М. Н. Макарова // Вестн. Удмурт. ун-та. Социология и философия. – 2007. – № 3. – С. 100–104; Ефимов, В. С. Высшее образование в России: вызовы XXI века [Текст] / В. С. Ефимов, А. В. Лаптева // Унив. упр. – 2010. – № 4. – С. 10–11.

³ Три профессиональные революции и миссия менеджера по персоналу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.buklib.net/component/option,com_book/task,view/Itemid,36/catid,159/id,5819/; Транспрофесіонали в современных корпорациях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fooder.ru/page2/uphumar_5.html.

стріальному суспільстві. Третя професійна революція, змістом якої є формування транспрофесіоналізму, відбувається в умовах переходу до постіндустріального суспільства¹.

Відповідно має змінюватися зміст і вектор розвитку вищої освіти.

По-перше, у вищій освіті повинна зростати роль, а головне — частка універсальних знань, навчальних дисциплін, що розвивають інтелектуальні здібності, ініціативність, підприємництво, уміння прилаштовуватися до вимог навколишнього середовища. Вища школа має не дробити, а укрупнювати спеціальності, забезпечуючи розвиток міжпредметних зв'язків. При цьому багато вчених наполягають на тому, що сучасна освітня підготовка мусить передбачати формування спеціальних освітніх модулів, що включають: фундаментальну підготовку з базової природничої чи гуманітарної дисципліни; технічну освіту; додаткову економічну і/або юридичну освіту; філософсько-методологічний практикум; освіту в галузі стратегічного, інноваційного і проектного менеджменту; інтенсивну практику командоутворення; адаптаційні і соціалізаційні курси.

Дослідники слушно ставлять питання і про створення університетів четвертого покоління. Причому основою освіти майбутнього в будь-якому разі буде не Університет, бо світ перестав бути Універсумом. Основою нових систем освіти, скоріше за все, можуть стати уявлення про Мультиверсум (багато світів) та Метаверсум (Світ і Позасвіт). Це означає, що Мультиверсуму відповідав би в освіті Мультиверситет, а Метаверсуму в освіті відповідав би Метаверситет. Тобто провідні підходи до освіти невідривно пов'язані з баченням Світу: який світ, така і освіта². Мультиверситет, за визначенням американського вченого К. Керра, є сукупністю різних підструктур, у яких дослідники, викладачі та студенти вивчають наукові, економічні, соціально-політичні, культурні та інші проблеми і, завдяки духу єдності цілей і терпимості до чужих переконань, перебувають у певній динамічній рівновазі. В освітньому плані мультиверситетська струк-

¹ Три профессиональные революции и миссия менеджера по персоналу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.buklib.net/component/option,com_book/task,view/Itemid,36/catid,159/id,5819/.

² Дацюк, С. Интеллектуали в ситуації вибору [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу: <http://www.hvylyya.org/analytics/society/intelektuali-v-situatsiyi-viboru.html>.

тура означає диверсифікацію та індивідуалізацію форм навчання, затвердження моделі неперервної освіти¹.

По-друге, особливої уваги потребує фундаментальна освіта. Відомо, що в умовах ринкових відносин українські ВНЗ почали масово орієнтуватися на потреби свого споживача (студента), а той, у свою чергу, — на попит на ринку праці та можливості працевлаштування. За таких умов фундаментальна освіта перестала користуватися попитом: спрямована більше на всебічний розвиток людини, вона не дає миттєвої економічної вигоди. Відбувається скорочення набору абітурієнтів на фундаментальні відділення університетів і, навпаки, зростання їх кількості на прикладних. Формується так званий прагматичний підхід до освіти. Керівництво освітньої галузі та ВНЗ, на жаль, виявляє свою залежність, а інколи і безпорадність перед ринком праці, реагуючи на його динаміку не стратегічним плануванням майбутнього, а непродуманим скороченням годин на викладання фундаментальних (теоретичних) дисциплін та кількості таких дисциплін. Існує й більш глибока проблема. Замасковані під вимоги Болонського процесу скорочення кількості навчальних годин на вивчення соціально-економічних наук та згортання їх викладання у ВНЗ до рівня «предметів за вибором» свідчать не тільки про непродуманість освітніх реформ чиновниками від освіти. Транснаціональним корпораціям і вітчизняним олігархам не потрібні працівники, які знають і вміють відстоювати свої трудові права та політичні свободи, їм достатньо «робочої сили» з вузькою професійною підготовкою. І якщо за радянських часів на кожному державному підприємстві працювали «школи» економічних та правових знань, де кожний працівник міг зрозуміти анатомію суспільства та «ази» виробництва, то зараз таких форм економіко-правової освіти на виробництві знайти практично неможливо.

По-третє, найбільші втрати суспільства слід прогнозувати від згортання гуманізації та гуманітаризації освіти, звуження розвитку індивідуальних здібностей і можливостей людини, умов для її творчості і самореалізації. Слід погодитися з Н. С. Розовим, що сучасна криза освіти пов'язана з тим, що вона залишається прилаштованою

¹ Університет в XXI веке и перспективы гуманизации и гуманитаризации высшего образования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.z3950.ksu.ru/phil/0706490/097-106.pdf>.

до епохи техніко-економічного зростання, у той час як сама ця епоха добігає кінця і мало враховує тенденції, орієнтовані на культуру, суспільство та індивіда, той факт, що освітня політика потребує наддисциплінарних, загальнофілософських, ціннісних основ вироблення й прийняття рішень¹.

По-четверте, виняткової актуальності набуває компетентнісний підхід у навчанні. У Законі України «Про вищу освіту» компетентність визначено як динамічну комбінацію знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти². Тобто компетентнісний підхід передбачає не засвоєння студентами відокремлених знань і вмінь, а опанування ними в комплексі. Зростає значення сучасних проектних, дискусійних, пошукових форматів із високим ступенем самостійності та активності студентів; масового використання ІКТ та електронних освітніх технологій, нових методів організації дослідницької роботи — дослідницьких мереж, віртуальних лабораторій, які гнучко організують ресурси різних інституцій (університетів, НДІ, промислових лабораторій тощо) для проривних проектів у сфері науки і технологій³.

Університети як суб'єкти інтелектуального підприємництва

У своїй книзі «Потрійна спіраль. Університети — підприємства — держава. Інновації в дії» (The Triple Helix. University — Industry — Government Innovation in Action) американський учений Г. Іцковіц довів, що в суспільстві знань до університетської місії «надання освіти», яка була актуальною в ХІХ ст., додалися «виробництво нового знання» шляхом проведення наукових досліджень і «комерціалізація нового знання» через трансфер технологій і створення інноваційних компаній.

¹ Розов, Н. О моделях университета в современной России [Електронний ресурс] / Н. Розов. – Режим доступу: http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/applied_research/document.10603.shtml.

² Про вищу освіту [Текст]: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2716.

³ Ефимов, В. С. Высшее образование в России: вызовы XXI века [Текст] / В. С. Ефимов, А. В. Лаптева // Унив. упр. – 2010. – №4. – С. 6–17.

Модель «потрійної спіралі» інновацій, розроблена Г. Іцковицем разом із Л. Лейдесдорфом, передбачає обов'язкову участь в інноваційному процесі держави, підприємств та університетів, з лідерством у ньому саме університетів. Якщо держава задає правила гри, надає політичну й законодавчу підтримку, забезпечує необхідні ресурси для стимулювання науково-дослідної та інноваційної діяльності в університетах, високотехнологічний бізнес є головним замовником і провідником високих технологій на ринки, то університет стає джерелом і ядром інноваційного процесу. Університети, які спрямовують навчання на стимулювання майбутньої підприємницької діяльності своїх випускників, називаються дослідницькими, або підприємницькими¹.

Сутність класичного дослідницького університету — інтеграція навчального процесу та фундаментальних наукових досліджень — уперше системно була визначена В. Гумбольдтом у 1809 р. при створенні Берлінського університету. Сучасний світовий досвід свідчить про те, що можна виокремити й інші основні критерії віднесення ВНЗ до дослідницьких університетів. Наприклад, відповідно до класифікації ВНЗ, запропонованої Фондом Карнегі, дослідницькі університети характеризуються найбільшим обсягом фінансової підтримки досліджень і розробок з федерального бюджету, а також тим, що вони щорічно присуджують не менше 50 докторських ступенів за широким спектром наукових досліджень. Близькі критерії здобуття статусу університету світового рівня затверджені Лігою європейських університетів: 1) виконання наукових досліджень на світовому рівні (excellence) не менш ніж за трьома напрямками; 2) інтеграція досліджень і освітньої діяльності; 3) підготовка аспірантів (PhD) за науковими напрямками рівня excellence².

Найбільший розвиток дослідницькі університети отримали у США. Тут досягнення дослідницького університету оцінюють за такими критеріями (показниками): кошти на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, які надходять від промислових під-

¹ Іцковиц, Г. Модель тройной спирали [Текст] / Г. Ицковиц // Инновации. – 2011. – № 4. – С. 5–10.

² Чупрунов, Е. В. Классический исследовательский университет в инновационном обществе знаний [Текст] / Е. В. Чупрунов, С. Н. Гурбатов // Унив. упр. – 2010. – № 1. – С. 6–7.

приємств та державного і місцевого бюджетів; залучений університетом для його розвитку приватний капітал як у попередні роки, так і поточному році; представництво членів професорсько-викладацького складу в Національній академії наук, Національній академії технічних наук, Інституті медицини США; кількість присуджених університетом ступенів PhD за рік; кількість працюючих в університетах фахівців зі ступенем PhD, які підвищують свою наукову кваліфікацію шляхом виконання науково-дослідних робіт чи навчання. Для викладачів дослідницького університету показником їх успіху є наукові здобутки¹.

Саме дослідницькі університети у США мають і найбільш вагому підтримку з боку держави для проведення наукової й освітньої діяльності: 100 провідних університетів США отримують 95 % коштів федерального бюджету на науку і освіту. Підготовка спеціалістів найвищої кваліфікації також зосереджена у дослідницьких університетах: 60 % усіх докторантів США підготовлено у 50 таких університетах; ці університети мають і найбільше студентів, які навчаються за магістерськими програмами, а також краще співвідношення чисельності викладачів і студентів (приблизно 1:6) порівняно із звичайними університетами, де таке співвідношення складає 1:12.

Утім дослідницький університет як самостійна модель функціонування сучасного ВНЗ є незавершеною. Інтеграція навчального процесу та фундаментальних наукових досліджень повинна закінчитися впровадженням результатів досліджень у практику.

Концепція підприємницького університету сформувалася в зарубіжних країнах наприкінці індустріальної епохи. Однак єдиного розуміння сутності такого університету немає й зараз. Одні автори мають на увазі університет, який використовує інноваційні методи навчання та тісно взаємодіє з промисловістю, де запроваджуються розробки університетських учених²; в інших ідеться про ВНЗ, здатний

¹ Журавлев, В. А. Классический исследовательский университет: концепция, признаки, региональная миссия [Текст] / В. А. Журавлев // Унив. упр. – 2000. – № 2 (13). – С. 25–31.

² Кларк, Б. Р. Поддержание изменений в университетах. Преимущество кейс-стади и концепций [Электронный ресурс] / Б. Р. Кларк. – М. : ИД ВШЭ, 2011. – С. 19–25. – Режим доступа: <http://www.id.hse.ru/books/978-5-7598-0854-1.pdf>.

комерціалізувати результати своєї діяльності і залучити додаткові фінансові ресурси¹.

Л. В. Кобзева виокремлює два шляхи становлення підприємницького університету — як підприємницького за типом дій команди управлінців (університет-підприємець) і підприємницького за результатом².

Університет-підприємець є потужним академічним центром, а його кафедри й факультети — підприємницькими підрозділами, що виходять на ринки з новими науково-навчальними продуктами. Найбільш поширеними формами організації діяльності університетів-підприємців є: а) комерціалізація результатів наукових досліджень; б) комерціалізація освіти шляхом організації навчального процесу за проектним принципом — залучення до викладання актуальних курсів викладачів різних кафедр і підрозділів університету та інших організацій; при цьому освітні проекти університету утворюють мережеву структуру, а університет набуває форми проектно орієнтованого; в) застосування проектного підходу до участі ВНЗ у розв'язанні проблем регіонального економічного розвитку; г) формування інтрапренерського (інтрапренерство — підприємницька діяльність усередині університету) стилю роботи викладачів та керівників ВНЗ як їхньої нової функції та статусу³.

Університет-підприємець, окрім традиційних бюджетних коштів, активно шукає й залучає треті джерела фінансових надходжень: кошти місцевих органів влади і приватних організацій (промислових фірм; професійних і місцевих асоціацій та організацій, які зацікавлені у наданні освітніх послуг їх працівникам; філантропічних фондаций); доходи ВНЗ від власної статутної діяльності: від депозитів та інвестицій; від послуг кампусу (медпунктів, книжкових магазинів тощо); у вигляді плати студентів за навчання та послуги; кошти фондів, що надходять від випускників університету; роялті-доходи від запатентованої інте-

¹ Константинов, Г. Н. Что такое предпринимательский университет [Текст] / Г. Н. Константинов, С. Р. Филонович // Вопр. образования. – 2007. – № 1. – С. 49–62.

² Кобзева, Л. В. Предпринимательский университет: как университету встроиться в экономику в новом десятилетии [Електронний ресурс] / Л. В. Кобзева. – Режим доступу: http://www.innclub.info/wp-content/uploads/.../кобзева_56_обр_00_ИТР.doc.

³ Грудзинский, А. О. Университет как предпринимательская организация [Текст] / А. О. Грудзинский // Социол. исслед. – 2003. – № 4. – С. 118–119.

лектуальної власності ВНЗ та його викладачів. На думку Б. Кларка, третє джерело фінансових надходжень не має ні меж, ні кордонів¹.

У результаті в США університети фактично перетворилися на економічні корпорації, пов'язані з виробництвом і поширенням знань, а їхні підрозділи самовизначаються за ознаками конкурентоспроможності і дохідності. Основними важелями управління університетами є фінансування, побудова бюджету, внутрішній фінансовий контроль і аудит. Значне місце в діяльності підприємницького університету займають консалтинг, франчайзинг, маркетинг і менеджмент, кредитування навчання тощо. Серед викладачів лідирують ті, хто в будь-який спосіб приваблює студентів, мобілізує грантову підтримку з боку фондів і приватних донорів, а також постійно працює над своїм брендом на зовнішньому ринку, включаючи престижні премії, гучні публікації, зв'язок із ЗМІ тощо. Дух менеджеризму пронизує всю діяльність університету².

Університет підприємницький у результаті передбачає створення системи управління, яка б давала можливість викладачам, студентам і випускникам виходити на глобальні ринки із заснованими ними інноваційними компаніями. Саме таку концепцію інтеграції наукової і підприємницької діяльності сформулював засновник Массачусетського технологічного інституту (МІТ) Уільям Бартон Роджерс (Barton Rogers). Ще в 1846 р. він пропагував ідею формування відносин «університет — виробництво» як довгострокових і орієнтованих на практичне застосування результатів розробок університету в практичній виробничій діяльності. Однак дійсно інноваційну роль МІТ відіграв під час Великої Депресії у США. Тоді МІТ запропонував бізнесу і владі штату Массачусетс нову модель економічного зростання регіону, зробивши акцент на розвитку таких наук, як фізика і хімія, водночас розширивши дослідження не тільки фундаментальних, але й прикладних напрямів. Вирішальною для розвитку регіональної економіки США виявилася і роль університетів Стенфорда і Берклі. Виконуючи солідні замовлення з боку корпорацій і Пентагону, ці університети не тільки швидко перебудували програми навчання і наукових досліджень, а й залучили

¹ Романовський, О. О. Підприємницька діяльність ВНЗ: шляхи виживання [Текст] / О. О. Романовський // Європ. вектор екон. розвитку. – 2010. – № 1 (8). – С. 185–186.

² Покровский, Н. Е. Трансформация университетов в условиях глобального рынка [Текст] / Н. Е. Покровский // Журн. социологии и соц. антропологии. – 2004. – Т. 7, № 4. – С. 153–155.

до їх виконання найвідоміших учених США й усього світу. Виник світовий центр високих технологій, відомий як «Кремнієва долина», а Каліфорнія стала символом розвитку електроніки, інформатики, мультимедійної техніки та біотехнологій.

Звернімо увагу на те, що, яким би не був шлях формування підприємницького університету, центральною ланкою його діяльності є інноваційна дослідницька діяльність, спрямована на створення й освоєння інновацій, оновлення продукції, послуг і виробництва на різних етапах інноваційного процесу: від появи ідеї або нової технології до виробництва науково-технічної продукції та її реалізації на ринку (комерціалізації).

Інновації в освіті є доволі широким поняттям. О. А. Латуха розмежовує освітню, наукову і післядипломну науково-професійну освіту і відповідно виокремлює три види інноваційної діяльності ВНЗ: 1) навчання інноваційній діяльності як фактор відтворення інноваційних кадрів — особливий вид роботи ВНЗ, який стимулює інноваційну діяльність як у самому ВНЗ, так і в галузі, що має важливе значення в умовах формування економіки знань; 2) діяльність зі створення інновацій як фактор розвитку інноваційної діяльності ВНЗ — ті види робіт, які безпосередньо мають відношення до процесу створення, освоєння і поширення інновацій; 3) освітня діяльність як фактор підтримки і розвитку інновацій — традиційний напрям діяльності ВНЗ, доповнений в умовах ринкової економіки створенням різного роду курсів підвищення кваліфікації, проведенням семінарів-тренінгів, «круглих столів» з проблем розвитку галузі тощо¹.

Інновації в освіті включають у себе:

— освітні інновації: нове знання як продукт наукового дослідження, упроваджений на ринок освітніх послуг, — нові освітні програми, підручники та навчальні посібники; нові або вдосконалені освітні технології навчання — наприклад дистанційне навчання, транснаціональна освіта, кейс-технологія, інтернет-технологія, телевізійно-супутникова мережева технологія навчання тощо. Освітні інновації становлять сутність інноваційної освіти;

¹ Латуха, О. А. Комплексная оценка инновационной деятельности вуза: теоретические и методологические аспекты [Текст] : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / О. А. Латуха. – Новосибирск : Новосиб. гос. техн. ун-т, 2007. – С. 10–23.

— науково-технологічні інновації: результати наукових досліджень і розробок, що передаються для впровадження і застосування у виробництві. Такі інновації потребують тісної інтеграції ВНЗ з науково-промисловим комплексом та використання матеріальної бази підприємств для свого впровадження. Важливою умовою їх виникнення є наявність інноваційної інфраструктури в регіоні та самому університеті;

— економічні інновації: нові механізми державного фінансування, диверсифікація джерел фінансування, студентське самофінансування (платні послуги), податкове стимулювання інвестицій у сферу освіти, нові механізми оплати праці у сфері освіти;

— управлінські інновації: нові або вдосконалені форми організації навчального процесу та управління ВНЗ — перехід до маркетингової орієнтації навчальних закладів; нові структури управління і фінансування науково-дослідної роботи викладачів; нові системи стимулювання праці в освіті тощо.

Важливою передумовою інноваційної діяльності підприємницького університету є комерціалізація результатів його роботи та захист інтелектуальної власності, які б поширювалися на освітні інновації та на результати науково-дослідної діяльності. Комерціалізація освітніх продуктів і послуг має місце, якщо навчання студентів відбувається за договорами платного навчання. Під комерціалізацією результатів НДДКР розуміють упровадження науково-технологічних інновацій у виробництво та одержання прибутку. Комерціалізація здійснюється через ринок знань (реалізація науково-технічної продукції), ринок об'єктів інтелектуальної власності (реалізація прав використання об'єктів інтелектуальної власності) і ринок продуктів (доведення розробки до промислового використання)¹.

У США практика комерціалізації наукових досліджень університетів включає: 1) роботу з патентування перспективних наукових відкриттів та одержання прибутку від продажу ліцензій на патенти; 2) створення на базі наукових відкриттів і за підтримки університетів spin off і startup компаній з подальшим одержанням часткового прибутку від їх діяльності або доходу від продажу компанії; 3) організацію

¹ Владыка, М. В. Коммерциализация результатов научно-технической деятельности вузов: цели, формы, проблемы [Текст] / М. В. Владыка // Унив. упр. – 2009. – № 5. – С. 54–63.

для дослідників спеціальних навчальних програм і семінарів з правової і комерційної діяльності, захисту інтелектуальної власності.

Урахування досвіду діяльності зарубіжних дослідницьких і підприємницьких університетів украї важливо і для вітчизняної вищої школи. Зараз склалася ситуація, за якої наукові дослідження в українських ВНЗ нерідко просто імітуються і не мають міцних зв'язків із бізнесом. Частка інноваційного продукту в національному ВВП, за оцінками експертів, коливається в межах від 2 до 8 %. Має місце загальне падіння престижу наукової праці і «вимивання» з науки талановитої молоді. Розвитку дослідницької діяльності та підприємницьких функцій українських університетів заважають численні інституціональні бар'єри та пастки.

По-перше, Положення про дослідницький університет було затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 17.02.2010 р. № 163, яка на даний момент втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 597 «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України». Дослідницький університет було визначено як національний ВНЗ, який має вагомі наукові здобутки, проводить дослідницьку та інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки з виробництвом, бере участь у реалізації міжнародних проектів і програм. У Законі України «Про вищу освіту» зроблено дещо інші акценти: дослідницький університет — це національний ВНЗ, що забезпечує проривний розвиток держави в певних галузях знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій, сприяє її інтеграції у світовий освітньо-науковий простір, має визнані наукові здобутки (ст. 30). Статус дослідницького університету надається Кабінетом Міністрів України (за поданням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти) на конкурсних засадах ВНЗ строком на сім років відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України Положення про дослідницький університет та критеріїв, що включають показники, приведені до кількості науково-педагогічних і наукових працівників вищого навчального закладу.

Однак критерії оцінки ВНЗ як дослідницького є переважно кількісними і недостатньо обґрунтованими якісно. Учені не вміють ні захистити свою інтелектуальну власність юридично, ні організувати технологічний трансфер. Наукові установи вимагають від учених лише підготовки та реєстрації патентів, а не кількості проданих лі-

цензій, заснованих startup компаній чи обсягів зароблених грошей за рахунок комерціалізації винаходів. Хоча окремі університети (зокрема, НТУ «КПІ», Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка та ін.) вже мають вагомі здобутки на ниві інтеграції освіти і науки та позиціонують себе як технопарки.

Актуальним є впровадження системи ефективного управління інтелектуальною власністю ВНЗ: проведення грамотної патентно-ліцензійної політики; узгодження інтересів, захисту прав власності на результати досліджень та справедливого розподілу доходів від комерціалізації інтелектуальної власності між усіма суб'єктами інноваційного процесу (ВНЗ, його підрозділами та окремими виконавцями робіт), що стимулювало б науковців до подальшої інноваційної діяльності. Цьому мають сприяти надані ВНЗ Законом України «Про вищу освіту» права інтелектуальної власності — набуття, охорони та захисту прав ВНЗ та учасників освітнього процесу щодо результатів наукової, науково-технічної та інших видів діяльності (ст. 69). Зокрема, ВНЗ тепер мають право розпоряджатися майновими правами інтелектуальної власності на об'єкти права інтелектуальної власності; здійснювати заходи з впровадження, включаючи трансфер технологій, об'єктів права інтелектуальної власності, майнові права на які вони набули, та із запобігання академічному плагіату. Витрати державних і комунальних вищих навчальних закладів, понесені у зв'язку із забезпеченням правової охорони на об'єкти права інтелектуальної власності, майнові права на які набуті в установленому законом порядку, здійснюються за рахунок власних надходжень вищого навчального закладу.

По-друге, слабкою є державна підтримка наукової діяльності університетів. Не втіленою поки що на практиці залишається надана дослідницьким ВНЗ можливість отримувати базове фінансування за окремою бюджетною програмою Державного бюджету України на провадження наукової діяльності в обсязі не менш як 25 відсотків коштів, що передбачаються на його утримання, для проведення наукових досліджень, підтримки та розвитку їх матеріально-технічної бази. Тим часом університети потребують суттєвих інвестицій не тільки на проведення наукових досліджень, а й на створення інфраструктури, яка б забезпечувала весь комплекс робіт зі створення, виявлення, правового захисту та трансферу технологій. Наприклад, у більшості провідних університетів світу функціонують спеціальні підрозділи з передавання

технологій — Technology Licensing Office (TLO), Technology Transfer Office (TTO) у США; відділи по зв'язках з промисловістю — Industrial Liaison Office (ILO) у Великій Британії; Knowledge Transfer Office (KTO) — нова назва таких підрозділів у Європі¹. Структурна реорганізація вітчизняних університетів має відбуватися шляхом формування аналогічних підрозділів або організацій, які б займалися дослідженнями і розробками на комерційних засадах, із застосуванням маркетингу інновацій та проектного менеджменту в управлінні ВНЗ; створення при провідних регіональних університетах технопарків.

По-третє, зберігається проблема протиставлення ВНЗ і науководослідних академічних установ. Представники університетської науки стверджують, що нинішні університети є майже замкненою системою і можуть забезпечувати повний цикл створення інновації: 1) генерацію ідей, проведення фундаментальних і пошукових досліджень, одержання патентів (концептуальне розв'язання проблеми створення інновації); 2) прикладні дослідження, НДДКР, створення макетних і дослідних зразків нової техніки і технології (технічне розв'язання проблеми створення інновації); 3) виробництво продукції, розв'язання проблеми інвестування, проведення маркетингових досліджень, передавання готової продукції на ринок, забезпечення дифузії нововведень (завершення процесів технологічного трансферту і комерціалізації результатів наукових досліджень)². Натомість багато працівників НДІ та академічної науки категорично не згодні з роллю ВНЗ як центрів інноваційного розвитку. Головне призначення останніх вони вбачають у підготовці фахівців.

По-четверте, відсутня зацікавленість бізнесу в підтримці науководослідних робіт, що виконуються університетськими вченими, та реалізації їх результатів у підприємницькій діяльності. Це пояснюється насамперед короткочасністю існування самого бізнесу: коли підприємці бояться його насильницького відчуження, вони інвестують кошти не в механізми розвитку, а в механізми захисту бізнесу. Слабким за-

¹ Леонов, И. Ф. Состояние, проблемы и перспективы развития инфраструктуры, обеспечивающей деятельность вузов и НИИ в области интеллектуальной собственности [Електронний ресурс] / И. Ф. Леонов, Т. И. Матвеева, А. А. Матвеев. – Режим доступу: <http://www.nir.ru/news/20100624/8.pdf>.

² Беляков, С. А. Управление образованием и инновации [Текст] / С. А. Беляков // Унив. образование. – 2008. – № 2. – С. 68–84.

лишається захист прав інтелектуальної власності, через що бізнес не може зібрати і вберегти інтелектуальну та технологічну ренту, а інвестиційні проекти зазнають додаткових ризиків і невизначеності. Існують неподолані протиріччя між інтересами розробників ідей і власників бізнесу, які ці ідеї комерціалізують. Причому асиметрія, недоспецифікованість або недостатня захищеність прав власності суб'єктів інноваційного процесу зменшує їх стимули до кооперації¹.

По-п'яте, чітко окреслюється проблема незацікавленості професорсько-викладацького складу університетів у проведенні перспективних наукових досліджень та комерціалізації їх результатів. Зараз з різних причин (брак коштів, небажання тримати у штаті висококваліфікованих і тому самодостатніх або нелояльних викладачів, необхідність оптимізувати чисельність професорсько-викладацького складу та ін.) адміністрації багатьох університетів почали укладати короткотермінові трудові контракти на 1–2 роки навіть з провідними професорами ВНЗ. Однак планування наукової роботи кафедр і окремих дослідників в університетах здійснюється на п'ятирічку. Виконання бюджетних науково-дослідних тем триває не менш ніж три роки. Написання монографій потребує серйозних досліджень і плідної роботи теж протягом тривалого часу. Чи буде науковець, якому запропонували такий по суті «контракт недовіри», думати про розвиток університетської науки і тим більше про комерціалізацію результатів своїх досліджень? Швидше за все, що ні. Наслідком такого недалекогоглядного «менеджменту» буде втрата університетом можливостей свого інноваційного розвитку.

Тим часом у розвинених країнах, де частка вартості знань у загальній вартості виробленої продукції перевищує 50 %, зростає роль інтелектуального забезпечення інноваційного розвитку економіки.

Інтелектуальне підприємництво як концепція започатковується наприкінці 1990-х рр. Ідеться про інтеграцію інтелектуалізму, підприємництва й університетської (академічної) освіти². Інтелектуалізм спирається на ерудицію та критичне мислення, більш на розум, ніж на емоції і почуття,

¹ Малкина, М. Ю. Институциональные ловушки развития российской экономики [Текст] / М. Ю. Малкина // Journal of Institutional Studies (журн. институцион. исслед.). – 2011. – Т. 3, № 1. – С. 57.

² Aboosed, J. A. Intellectual Entrepreneurship: Theories, purpose and Challenge [Електронний ресурс] / J. A. Aboosed & A. B. Onakoya // International Journal of Business Administration. – 2013. – Vol. 4, No. 5. – Режим доступу: <http://www.sciedu.ca/journal/index.php/ijba/article/view/3301/1954>.

передбачає оволодіння широкими і різнобічними знаннями, культивує незалежність думок, розвиток аналітичних здібностей, раціональний підхід до розв'язання концептуальних і практичних завдань. Підприємництво відповідає за ризиковані експерименти і прийняття рішень, розвиток і використання діяльної сили людей для реалізації різних проєктів. Освіта є основою інтелектуалізації підприємництва, насичує підприємницьку діяльність новими знаннями, сприяючи зростанню духовності, служінню інтересам суспільства, а не тільки особистій вигоді.

У широкому розумінні інтелектуальне підприємництво асоціюється: по-перше, зі створенням найновіших знань, організацією та управлінням відтворенням знань, їх втіленням у конкретні життєві блага завдяки механізмам співробітництва і взаємодії економічних агентів, які на практиці набувають форми різних інтелектуальних співтовариств¹; по-друге, з певним способом формування венчурної кар'єри, можливостями творити надзвичайний венчурний бізнес у звичайних сферах. Інтелектуальні підприємці зазвичай досягають мети; активно адаптуються до змін зовнішнього середовища; бачать ті перспективи, яких не бачать інші; дають економіці стабільність і гарантують зайнятість значній кількості людей²; по-третє, з виходом підприємництва за межі соціально-економічних взаємодій і бізнесу, оскільки знання як такі потрібно виробляти завжди і скрізь; можливостями впливу підприємців на різні сфери суспільного життя, тоді вживають поняття «культурний підприємець», «соціальний підприємець», «політичний підприємець»³.

У більш вузькому значенні інтелектуальне підприємництво характеризують як особливий тип підприємництва, здійснюваний інтелектуалами, які створюють соціально орієнтовані складні, високотехнологічні інтелектуальні продукти (ноу-хау, програмне забезпечення, нові

¹ Cherwitz, R. Developing Intellectual Entrepreneurship [Електронний ресурс] / R. Cherwitz. – Режим доступу: <https://webpace.utexas.edu/cherwitz/www/ie/scientist.html>.

² Johannisson, B. Intellectual Entrepreneurship – Emerging Identity In A Learning Perspective [Електронний ресурс] / B. Johannisson, S. Kwiatkowski, Th. C. Dandridge. – Режим доступу: <http://www.seipa.edu.pl/s/p/artykuly/92/926/Intellectual%20Ent.%20Defined.pdf>; Sennikova, I. Intellectual Entrepreneurship in Latvia [Електронний ресурс] / I. Sennikova. – Режим доступу: [http://www.ftp://ns1.ystp.ac.ir/YSTP/3/E-%20Book%201%20\(G\)/E-%20book/Magazine/2/4.PDF](http://www.ftp://ns1.ystp.ac.ir/YSTP/3/E-%20Book%201%20(G)/E-%20book/Magazine/2/4.PDF).

³ Салихов, Б. В. Интеллектуальное предпринимательство. Управление когнитивными знаниями современной корпорации [Електронний ресурс] / Б. В. Салихов. – Режим доступу: <http://www.bv-salikhov.ru/intellektualnoe-predprinimatelstvo.html>.

технології і способи інвестування тощо), причому керуються не тільки економічними вигодами (прибутком), а й цілями самореалізації і духовно-моральними орієнтирами. Інтелектуальними підприємцями є передусім дослідники і вчені, викладачі та інші компетентні фахівці, які займаються комерціалізацією власних ідей і розробок. Водночас самі підприємці стають інтелектуалами. Інтелектуальне підприємництво реалізується у науково-технічній (НДДКР, інжиніринг, розробка ПО, високотехнологічне підприємництво), креативній сфері (написання літературних творів, малювання, шоу-бізнес, інші види мистецтва, реклама, дизайн тощо); у сфері управління (консалтинг), освіти і підготовки кадрів, наданні інформаційних послуг тощо¹.

Піонером у застосуванні ідей інтелектуального підприємництва у вищій школі став Університет Техасу в Остині. Декан цього університету R. A. Cherwitz (Р. А. Червітц) вважає, що університет як інтелектуальний підприємець змінює модель навчання з «учнівство — сертифікація (одержання документа про освіту) — здобуття права» на «відкриття — власність — відповідальність». Студенти формують відповідальність не тільки за те, як їм вчитися, а й перед суспільством за те, як їм застосувати результати навчання. Викладачі більше не вдовольняються передаванням обмежених програмою знань, а скеровують навчання на зовнішні зобов'язання університету відповідно до вимог нового навколишнього середовища.

Такий університет не втрачає своїх якостей як підприємницький. Однак у навчальній діяльності акценти змінюються. На перший план виходить формування компетенцій інтелектуального підприємництва. Саме вони, як підкреслюють К. Н. Полещенко і Є. В. Верхогляд, потрібні для успішної конкуренції випускників ВНЗ в економіці знань. Залежно від співвідношення критеріїв «знати — вміти» та «раціональне — ірраціональне мислення» автори розрізняють такі компетенції інтелектуального підприємництва: креативну компетентність (уміти мислити нестандартно, знаходити нове в буденному, володіти

¹ Ахтямов, М. К. Интеллектуализация предпринимательства как объективная закономерность развития экономики знаний [Текст] / М. К. Ахтямов, Н. А. Кузнецова, Л. В. Саакова // Рос. предпринимательство. – 2011. – № 4, вып. 2 (182). – С. 16–24; Хомин, О. В. Интеллектуальное предпринимательство как форма становления экономики знаний [Электронный ресурс] / О. В. Хомин. – Режим доступа: <http://www.be5.biz/ekonomika1/2007/07hovsez.htm>.

технологіями пошуку нових ідей); аналітичну компетентність (уміти здобувати, систематизувати й обробляти інформацію; працювати з документами; приймати обґрунтовані рішення; володіти комп'ютерними програмами обробки даних); інноваційну компетентність (уміти організувати команду під новий проект, скласти й обґрунтувати бізнес-план, володіти маркетинговими технологіями, знати, як комерціалізувати бізнес-ідею); комунікативну компетентність (володіти технологіями ефективних комунікацій; уміти працювати в групі, швидко адаптуватися до навколишнього середовища)¹.

Тим часом існують кілька проблем розвитку інтелектуального підприємництва у вищій школі, які потребують свого розв'язання.

Проблема перша — ризик зведення професійної підготовки до формування дискретних наборів («пакетів») компетенцій. Як слушно підкреслює Х. Г. Тхагапсоев, університети зараз на догоду моді відходять від високої планки академічного знання, перетворюючись на масово-конвеєрне виробництво компетенцій (набору схемних знань, знань правил і рецептів, а також умінь діяти на їх основі). На його думку, компетентність не зводиться до суми знань, оскільки має діяльнісну, а значить — технологічну природу. Компетентність ситуативна виявляє себе як дія «тут і зараз», у конкретних ситуаціях. Більш того, компетентність не виявляє себе без цих ситуацій, які можуть бути штатними і позаштатними. Інакше кажучи, компетентнісний підхід передбачає не тільки наявність прицільної знанневої структури і високих інформаційних технологій навчання, а й урахування спектра можливих (типових і позаштатних) ситуацій у рамках даної професії (спеціальності, напряму). До універсально типових ситуацій при цьому можуть бути включені такі: інструментальні, рецептивні, евалюативні, презентаційні, креативні, комунікативні, інтеракційні, апелятивні та ситуація прийняття рішення. У розробці такого аспекту компетентнісної парадигми освіти ми поки ще успіхів не маємо².

¹ Полещенко, К. Н. Интеллектуальное предпринимательство: понятийный и образовательный аспекты [Електронний ресурс] / К. Н. Полещенко, Е. В. Верхогляд. – Режим доступу: http://www.index.php?option=com_content&view=article&id=47:intellectual-predprinimatelstvo&catid=32:2010-09-12-06-10-26&Itemid=37.

² Тхагапсоев, Х. Г. Университет в современной России: технология как стратегический горизонт? [Текст] / Х. Г. Тхагапсоев // Высш. образование в России. – 2011. – № 4. – С. 58–61.

Проблема друга — відсутність у більшості людей когнітивних знань і підприємницького підходу до створення нових знань. Проблема актуалізується під впливом низки чинників, які Г. Константинов і С. Філонович назвали «парадоксами сучасної освіти». Це:

1) парадокс інформаційної насиченості: доступність великих обсягів інформації в Інтернеті знижує мотивацію студентів до генерації нових знань; замість того, аби інтерпретувати доступну інформацію, зіставляти її з власним досвідом і створювати особисте нове знання, студенти намагаються шукати інформацію в Інтернеті і механічно трансформувати її в очікуваний результат;

2) парадокс невизначеності: зростання обсягу доступної інформації супроводжується зростанням кількості альтернатив у процесі прийняття рішення, що посилює відчуття невизначеності ситуації і тривожності. Людина змушена шукати нову інформацію, у результаті невизначеність ще більш зростає. Аналогічна ситуація і зі знанням. Неможливість переробити значну частину інформації часто посилює у людини відчуття інтелектуальної неспроможності й обмежує бажання генерувати нові знання;

3) парадокс освіти: усвідомлення факту прискореного старіння знань (наявності так званого періоду напіврозпаду знань) призводить до того, що в суспільстві знань цінність знань поступово спадає. Коли цикл здобуття знань у вищій школі (4–6 років) наближається до періоду напіврозпаду знань, передавання знань перестає бути основною метою освіти;

4) парадокс навчання: навчання привчає до запам'ятовування, у той час як у зв'язку зі старінням знань актуальним стає вилучення непотрібного з пам'яті, розвиток навичок забувати¹.

За таких умов вища школа повинна формувати передусім знання про те, як здобувати нові знання, та про те, як їх застосовувати на практиці. Я. С. Матковська зауважує: «Володіння знаннями в сучасному світі істотно відрізняється від уявлень про володіння знаннями у Середньовіччі. Зараз знання є не абстрактними поняттями, а такими, що реалізуються в економічному просторі. Такі знання набувають форми технологій — знань про методи і способи виробництва благ і органі-

¹ Константинов, Г. Интеллектуальное предпринимательство и предпринимательский университет [Електронний ресурс] / Г. Константинов, С. Филонович. – Режим доступу: http://www.buk.irk.ru/exp_seminar/5/doc1.pdf.

зації процесу їх виробництва. Сучасний спеціаліст є носієм сукупності технологій, які він застосовує на практиці. З точки зору участі в сучасному відтворювальному процесі такий суб'єкт постає як технолог»¹.

Проблема третя — конфлікт між традиційними цінностями викладання в університетах і необхідністю пристосування викладачів до вимог університетів-підприємців. Річ у тім, що в постсоціалістичних країнах більшість із викладачів університетів не поділяють ідей академічного капіталізму та бізнес-менеджменту і не погоджуються зі своїм новим призначенням шукати додаткові джерела інвестування університету. Науковці вважають, що їхнім безпосереднім завданням є проведення досліджень і одержання високих науково-технічних результатів.

Проблема четверта — брак ефективних практичних заходів щодо інтеграції у межах університетів освіти, науки і підприємництва. Для економіки знань актуальною є концепція «наукової освіти», яка концентрує увагу на забезпеченні ефективної діяльності у сфері фундаментальної науки та запровадженні у навчальний процес результатів наукових досліджень: постійному оновленні змісту освітніх програм і навчально-методичних матеріалів, удосконаленні технологій навчання; створенні нових когнітивних інститутів: дослідницьких мереж, віртуальних лабораторій, малих фірм, у яких викладачі і студенти діють як підприємці, пропонуючи новачі і просуваючи їх на ринки. При цьому слід пам'ятати, що далеко не всі результати науково-дослідних робіт, виконаних в університетах, особливо гуманітарного профілю, можуть бути комерціалізовані. Адже інтелектуальні продукти класичних університетів різноманітні. На наш погляд, важливими є не так уміння науковців заробляти гроші, як вигоди, які одержує суспільство від наукової діяльності університетів, формування моральних засад соціально орієнтованої інтелектуальної підприємницької діяльності.

Отже, реформування вищої освіти в Україні має враховувати особливості постіндустріальної динаміки вищих навчальних закладів як суб'єктів інноваційної діяльності, досвід створення дослідницьких, підприємницьких університетів у розвинених країнах. Вітчизняні університети повинні пройти й етап усвідомлення соціальних вигод й ефектів від формування у своїх студентів компетенцій інтелектуаль-

¹ Матковская, Я. С. Инновационная экономика и инновационные технологии в университетском образовании [Текст] / Я. С. Матковская // Унив. упр. — 2009. — № 5. — С. 72.

ного підприємництва та розвитку когнітивних знань, створити умови для інтеграції у межах університетів освіти, науки і підприємництва.

*Транснаціоналізація освіти: університети
в глобальному освітньому просторі*

Сучасний етап розвитку міжнародної діяльності ВНЗ поєднує традиційну інтернаціоналізацію з транснаціоналізацією. З одного боку, стрімко розвивається світовий ринок освітніх послуг. Його фінансові показники вже перевищують 100 млрд дол. США, із них понад 60 млрд дол. припадає на міжнародні послуги вищої освіти. Загальна кількість іноземних громадян, які щорічно виїжджають з освітніми цілями за кордон, сягає 5 млн чол.¹ З другого боку, у розвинених країнах світу відбувається формування великих університетів, діяльність яких відповідає основним критеріям транснаціональних компаній (ТНК). Деякі навчальні заклади позиціонують себе як глобальні університети. Вони дедалі більше проникають в освітній простір інших держав, створюючи певні ризики і загрози національним інтересам у сфері професійної освіти.

Вихід національних ВНЗ на міжнародні освітні ринки, на наш погляд, має таку саму логіку, що й розвиток виробничих підприємств: лібералізація (становлення ВНЗ як комерційного підприємства) → традиційна інтернаціоналізація (становлення ВНЗ як експортного підприємства) → транснаціоналізація (перетворення ВНЗ на ТНК) → глобалізація (створення глобальних ВНЗ).

Термін «університет-підприємство», що вживається у західній літературі², акцентує увагу на комерціалізації діяльності ВНЗ шляхом приватизації та лібералізації (автономізації) освіти: надання навчальним закладам широких повноважень у виборі стратегії свого розвитку — фінансової, освітньої, міжнародного співробітництва тощо. Як підприємець ВНЗ може пропонувати ринку: освітній продукт — на-

¹ Арефьев, А. Международный рынок образовательных услуг быстро развивается [Электронный ресурс] / А. Арефьев // Демоскоп Weekly. – 2010. – 1–14 нояб. (№ 441–442). – Режим доступа: www.demoscope.ru/weekly/2010/0441/tema01.php.

² Макбурни, Г. Глобализация: новая парадигма политики высшего образования. Рычаги глобализации как политическая парадигма высшего образования [Электронный ресурс] / Г. Макбурни // Высш. образование в Европе. – 2001. – Т. XXVI, № 1. – Режим доступа: www.technical.bmstu.ru/istoch/reforma/glob.doc.

вчальні програми, підручники та навчальні посібники; технології навчального процесу; результати досліджень і розробок, що можуть бути впроваджені і застосовані у виробництві; певні форми та методи організації навчального процесу і навіть управління ВНЗ (системи освітнього менеджменту, методики стимулювання праці в освіті тощо). При цьому ВНЗ зацікавлений і в одержанні доходу (і в такий спосіб скороченні залежності від урядової підтримки), і в зміцненні свого іміджу як наукового та освітнього центру.

«Університет-підприємство» — це «місцева» стадія розвитку регіонального або національного ВНЗ з орієнтацією на державне замовлення та місцеві ринки праці. Освітні та наукові контакти із зарубіжними навчальними закладами лише започатковуються. Та рано чи пізно ВНЗ починає реалізовувати стратегію інтернаціоналізації і виходити на міжнародний ринок освітніх послуг, стаючи «експортним підприємством». На цій стадії ВНЗ активізує освітні та наукові контакти за кордоном, вдаючись до співпраці із зарубіжними посередниками й агентами для просування своїх освітніх послуг на ринках інших держав. Причому ВНЗ із самого початку орієнтується на «експортні продажі» освітніх послуг, здійснюючи їх прямий і непрямий експорт. У разі непрямого експорту, спорадичного і нестабільного, ВНЗ розробляє освітні послуги як товар для внутрішнього ринку, а міжнародні операції доручає іншим організаціям — місцевим комерційним фірмам, що спеціалізуються на наданні освітніх послуг. У такий спосіб відбувається «тестування» національних ринків освітніх послуг інших держав для подальшого відбору найбільш привабливих ринків і найбільш прибуткових освітніх послуг. За прямого експорту у складі ВНЗ створюються спеціальні підрозділи, відповідальні за збут та експансію на зарубіжних освітніх ринках. Освітній продукт дедалі більше прилаштовується до потреб зарубіжних покупців, хоча вітчизняні зразки ще залишаються як відправні.

На стадії транснаціоналізації ВНЗ створює свої філії, підрозділи, навчальні заклади тощо за кордоном. Це більш високий рівень проникнення на зарубіжні ринки освітніх послуг. У діяльності ВНЗ, що поширюється на кілька країн світу, відслідковуються основні ознаки ТНК: розповсюдження освітньої діяльності на студентів інших країн — насамперед тих, де освітні послуги ВНЗ не відповідають запитам студентів, загальновизнаним стандартам і міжнародному рівню якос-

ті; інвестування створення зарубіжних підрозділів (філій, кампусів); прагнення встановити контроль над освітніми програмами, які викладаються в них, та поширити свій вплив на освітній процес у країні-імпортері транснаціональної освіти в цілому. Стаючи транснаціональним, ВНЗ набуває додаткових економічних можливостей свого розвитку: одержує доступ до перспективних освітніх технологій і НДДКР іншої країни; нарощує навчальні потужності та збільшує ефективність своєї «збутової» діяльності; «гасить» можливі коливання попиту на освітні послуги у своїй країні (наприклад, через демографічні кризи та природне зменшення кількості студентів); використовує можливості державних програм підтримки розвитку освіти у своїй країні або країні здійснення освітньої діяльності.

Транснаціональна освіта (ТНО) охоплює всі види освітніх послуг, включаючи дистанційну освіту, при наданні яких ті, хто навчається, перебувають в іншій країні, ніж та, де розташований ВНЗ, що присвоєє кваліфікацію. Основними формами ТНО є¹:

— франчайзинг освітніх програм (до 75 % освітнього експорту) зарубіжними філіями ВНЗ і представництвами інститутів дистанційної освіти — надання зарубіжному провайдеру (освітньому закладу, юридичній особі) виняткових прав на здійснення власної освітньої програми за кордоном;

— валідаційна угода — освітня програма, що здійснюється за кордоном національним провайдером без утворення нової юридичної особи, по закінченні якої видається диплом зарубіжного ВНЗ — постачальника програми;

— зарубіжний кампус — виконання освітньої програми у ВНЗ-філії або кампусі, на який поширюються права власності зарубіжного постачальника даної програми;

— корпоративний освітній підрозділ — провайдер освітньої програми, заснований (або який є підрозділом) транснаціональною комерційною корпорацією (холдингова компанія), яка за його допомогою здійснює власні освітні програми, включаючи й програми, що реалізуються за кордоном виключно для корпоративних потреб;

¹ Лукичев, Г. Новая реальность нового века [Електронний ресурс] / Г. Лукичев // Высш. образование сегодня. – 2004. – № 4. – Режим доступа: www.russianeric.ru/publications/6.html.

— ліцензійні навчальні програми, передані провайдеру на реалізацію в іншій країні.

Провідними виробниками (експортерами) транснаціональних освітніх послуг є Велика Британія, США та Австралія. Наприклад, британський університет University of Nottingham відкрив 15 міжнародних кампусів. Американські університети мають 78 кампусів по всьому світу, включаючи Велику Британію. Австралійські університети створили кампуси в Малайзії, Сінгапурі, Об'єднаних Арабських Еміратах. Посилюють свою діяльність Франція і Німеччина. Їх об'єктом є насамперед країни Східної і Центральної Європи, а з членів ЄС — Греція. Західні університети активно проникають на освітні простори Індії та Казахстану¹. Найменше поширення ТНО одержала у Скандинавських країнах.

Підтримуючи процеси транснаціоналізації вищої освіти, уряди країн-експортерів розв'язують завдання, які важливі для їх країн і національних економік². Так, «стратегія залучення кваліфікованої робочої сили» (skilled migration approach) спрямована на підготовку необхідних спеціалістів із числа іноземних студентів із наступним запрошенням найкращих із них на роботу до своєї країни. Основним інструментом даного підходу є система академічних стипендій, доповнена активною програмою просування системи вищої освіти країни за кордон у сполученні із запровадженням відповідного візового та імміграційного законодавства. Реалізація таких програм здійснюється через спеціальні агентства або мережу агентств і організацій. Найбільш послідовно стратегію реалізують: Австрія, Фінляндія, Франція, Угорщина, Німеччина, Велика Британія (для студентів із країн ЄС), Ірландія, Голландія, Мальта, Норвегія, Швейцарія, Канада, США (для студентів, які навчаються після закінчення ВНЗ).

«Стратегія одержання доходу» (revenue-generating approach) виходить із того, що іноземні студенти повинні створювати додатковий дохід освітнім установам і країні в цілому. Тому освітні послуги мають пропонуватися винятково на платній основі, без надання державних субсидій. Уряди при цьому забезпечують високу репутацію своєї сис-

¹ Rocketing demand is luring British universities abroad [Текст] // The Economist. – 2010. – Oct 28th.

² Ларионова, М. В. Интернационализация высшего образования в странах ОЭСР [Електронний ресурс] / М. В. Ларионова, Е. М. Горбунова // Центр ОЭСР – ВШЭ, 2005. – Режим доступу: http://oecdcentr.hse.ru/material/opublic/IN_education.pdf.

теми вищої освіти, а також високий ступінь захисту іноземним студентам. До числа країн, які реалізують такий підхід, належать: Австралія, Велика Британія (для студентів із країн, які не є членами ЄС), Нова Зеландія і США (для студентів, які здобувають вищу освіту).

«Стратегія розширення можливостей» (capacity building approach) заохочує здобуття вищої освіти студентами за кордоном або у ВНЗ — постачальниках іноземних транснаціональних освітніх послуг. Важливими інструментами такого підходу є: підтримка програм зарубіжної мобільності державних службовців, професорсько-викладацького складу, учених і студентів; забезпечення іноземним ВНЗ, програмам і викладачам сприятливих умов для комерційної освітньої діяльності у «своїй» країні. Приділяється увага і створенню партнерства із місцевими постачальниками освітніх послуг для забезпечення передавання знань між зарубіжними і місцевими освітніми інститутами. Прихильниками даної стратегії є країни Південно-Східної і Центральної Азії (Малайзія, Гонконг, Китай, Сінгапур, Індонезія, В'єтнам, Таїланд та ін.), Мексика і деякі країни Східної Європи.

Зазначимо, що розвиток ТНО активно підтримується Світовою організацією торгівлі. Метою останньої є створення на основі рівності можливостей сприятливих умов для комерційної діяльності будь-якої країни — члену СОТ в інших країнах — членах СОТ в обмін на відкриття внутрішнього ринку. У сфері освіти цим прискорюються процеси інтеграції місцевих ВНЗ до світового освітнього простору, покращується їх фінансування, з'являється можливість готувати фахівців за сучасними програмами, застосовувати до освіти апробовані в зарубіжних країнах системи менеджменту якості. Утім ГАТС, як і інші великі пакети угод СОТ, вимагає пріоритету її норм і правил перед національним законодавством та надання режиму найбільшої сприятливості (принцип недискримінації) для іноземних провайдерів послуг, закладаючи численні ризики розвитку національної вищої школи¹.

Сучасна ТНО найчастіше здійснюється через on-line і off-line інтернет-навчання і цим продукує умови для появи глобальних ВНЗ. Першим кроком до них стало створення наприкінці 1980-х рр. у за-

¹ Высшее образование: вызовы Болонского процесса и ВТО [Текст] / под ред. В. П. Колесова, Е. Н. Жильцова, П. Н. Ломанова. – М. : Экон. фак. МГУ : ТЕИС, 2007. – С. 34.

хідних країнах «електронних університетів» як особливого типу дистанційної освіти, що дає можливість здобути вищу освіту за допомогою різних способів електронного передавання інформації¹. Зараз електронні університети мають три моделі функціонування:

1) бімодальна модель — організація, яка одночасно пропонує традиційну систему освіти та систему електронного університету і/або дистанційного навчання. Форми навчання єдині для студентів-очників і дистанційних студентів. За такою моделлю свої зовнішні навчальні програми просувають австралійські університети (Дікін Університет, Університет Мердока, Університет Нової Англії та ін.), розширені курси багатьох університетів США та інших країн;

2) дистанційна модель — організація, яка займається винятково дистанційним навчанням і не має традиційного кампусу. При цьому кожний заклад проводить власну навчальну політику і присвоює власні навчальні ступені, зберігаючи «національні» особливості. У цій групі лідируючі позиції займає Відкритий Університет Великої Британії (UKOU), освітня модель якого використовується в багатьох країнах світу. На цей час у ньому навчаються не тільки англійські студенти, але й 3,5 тис. студентів у Ірландії, близько 9 тис. студентів у Європі, 7,5 тис. студентів поза межами ЄС, близько 46 тис. студентів за валідаційними програмами²;

3) модель консорціуму — організація, що складається з кількох взаємодіючих електронних університетів, які можуть спільно використовувати ресурси й обладнання для надання освітніх послуг. Одним із таких консорціумів є Національний Технологічний Університет (NTU), заснований у штаті Колорадо (США) у 1984 р. як некомерційна корпорація з метою забезпечення потреб у дипломованих інженерах і адміністраторах із ступенями рівня магістра. В академічних програмах NTU беруть участь понад 40 університетів США. Навчальні програми доправляються за допомогою телекомунікаційних технологій. NTU має супутникову мережеву інфраструктуру. За такою ж моделлю працює і міжнародна організація Глобальний Університет (GU). Її метою є створення всесвітньої електронної мережі, освітнього партнерства універ-

¹ Йенбамрунг, П. Появление электронного университета [Електронний ресурс] / П. Йенбамрунг. – Режим доступу: www.websoft.ru/db/el/FC5AC4EB20E98DAEC3256F310024CEF1/doc.html.

² About the OU. Facts and figures [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.open.ac.uk/about/main/the-ou-explained/facts-and-figures.

ситетів і торговельних підприємств, урядових, неурядових і цивільних організацій, студентів, трудящих та окремих громадян.

Отже, глобалізація освіти по суті відкриває національні «освітні кордони». І зрозуміло, чому управління процесами глобалізації освіти здійснюють міжнародні інститути та організації (ООН, ЮНЕСКО, ОЕСР, «Велика вісімка», Світовий банк тощо).

В Україні створено «поживний ґрунт» для появи великих освітніх корпорацій інших держав та їх закріплення на внутрішньому ринку освітніх послуг.

По-перше, в Україні поширюється сфера платної вищої освіти. Остання стає прибутковою і тому привабливою для провайдерів ТНО. За прогнозами фахівців¹, просування та закріплення на освітніх ринках України зарубіжних ВНЗ відбуватимуться насамперед шляхом заснування філій та дочірніх освітніх закладів провідних європейських університетів та консорціумів щодо організації навчання студентів; при цьому переваги матимуть ті з них, які вже зараз створили розгалужену систему кампусів по всій Європі (HEC Paris, ESCP Europe, Semis). Крім того, йтиме активне рекрутування студентів на навчання до ВНЗ країн ЄС. Уже зараз в Україні діють численні агенції по агітації абітурієнтів на навчання до Великої Британії, Франції, Німеччини, які мають доволі розгалужену мережу. У 2012 р. аналогічну мережу заснували польські ВНЗ.

По-друге, відсутні відчутні бар'єри входу зарубіжних ВНЗ на український ринок освітніх послуг. В Україні діють 325 ВНЗ III–IV ступенів акредитації, переважна більшість яких готують студентів за стандартними програмами і навчальними планами, погодженими з Міністерством освіти і науки України. Тобто ринок освітніх послуг в Україні достатньо конкурентний. Не обмежує зарубіжні ВНЗ і українське законодавство.

По-третє, немає чіткої державної стратегії формування і розвитку великих національних ВНЗ, які могли б скласти конкуренцію на внутрішньому та зовнішніх ринках зарубіжним провайдерам освітніх послуг. Законом України «Про вищу освіту» основними напрямками

¹ Чужиков, В. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Система вищої освіти [Електронний ресурс] / В. Чужиков, Л. Антонюк ; Фонд ім. Фрідріха Еберта. – Режим доступу: <http://www.library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09543.pdf>.

зовнішньоекономічної діяльності вищого навчального закладу визна-но тільки: організацію підготовки осіб з числа іноземних громадян до вступу у вищі навчальні заклади України та осіб з числа громадян України до навчання за кордоном; провадження освітньої діяльності, пов'язаної з навчанням іноземних студентів, а також підготовку наукових кадрів для іноземних держав; організацію навчання за кордоном; виконання наукових досліджень і науково-технічних розробок (ст. 76). Про створення транснаціональних університетів не йдеться. Рухатися в цьому напрямі українським ВНЗ заважають: низький рівень фінансування вищої школи; неспроможна матеріальна база, відсутність у більшості ВНЗ науково-технічної та інноваційної інфраструктури; значна інтенсифікація праці за вкрай низької оплати праці і матеріальної незацікавленості викладачів; неефективна наукова діяльність викладачів ВНЗ (нею реально займаються лише 20 % науково-педагогічних працівників); застаріла структура підготовки спеціалістів; відтворення і передавання студентам неконкурентних знань. Це різко звужує конкурентоспроможність національних ВНЗ на ринках освітніх послуг у своїй власній країні, тим більше стосовно конкуренції із зарубіжними навчальними закладами. Зовнішньоекономічна діяльність переважної більшості українських ВНЗ перебуває на початковій стадії інтернаціоналізації.

За таких умов держава має контролювати процеси узгодження діяльності українських ВНЗ та провайдерів зарубіжних ВНЗ, уніфікації навчального процесу (навчальних програм, змісту навчальних курсів тощо), якості провайдерських освітніх послуг.

Інвестиційний підхід до фінансування освіти

Розвиток вищої освіти, перехід до нових моделей її розвитку потребує значних інвестицій, які мають певну специфіку. На перший погляд віддача від них залежить безпосередньо від терміну, що залишився до закінчення працездатного періоду життя людини: чим раніше зроблено інвестиції в людину, тим довше вони приносять віддачу. Тим часом тривалість періоду окупності інвестицій в освіту повинна відповідати періоду морального старіння набутих професійних знань у відповідних галузях науки і техніки, після чого необхідна перепідготовка працівників. Водночас важливе значення має і по-

діл людського капіталу на спеціальний і загальний (Г. Беккер). Спеціальний людський капітал — це вузькі навички й освіта, набуті на конкретному підприємстві (фірмі) в результаті інвестицій, зроблених роботодавцем. Загальний людський капітал — це універсальні знання, які можна застосовувати на будь-якому виробництві і які є наслідком інвестицій самого працівника, держави, громадських або благодійних організацій. Крім того, згідно з теорією «втрачених заробітків» здобування освіти не дозволяє працювати в режимі повного робочого дня і призводить до зменшення заробітків. Тому для індивідуального інвестора освіта стає економічно доцільною, якщо його дохід після чергового навчання починає суттєво перевищувати інвестиції на навчання. Для роботодавця (фірми) ефективність освітніх інвестицій визначається зростанням граничного продукту, прибутку або покращенням якості роботи підприємства. Для суспільства важливі не тільки економічні результати — зростання національного доходу, а й соціальні результати.

Хто ж має бути пріоритетним інвестором у вищу освіту? Наявність значних позитивних зовнішніх ефектів пояснює, чому в розвинених країнах превалює ідея вищої освіти як суспільного блага та її державного фінансування. Однак багато фахівців стверджують, що в міру зростання рівня освіти приватний ефект навчання стає дедалі більш значущим порівняно із суспільним ефектом, а вища професійна освіта взагалі набуває ознак приватного блага. Прихильники ж політики «розподілу витрат» відносять вищу освіту до змішаних, або суспільно-приватних, благ і відзначають: високу конкурентність абітурієнтів при вступі до ВНЗ; низьку виключність студента зі споживання блага — освітньої послуги; дедалі більшу орієнтацію пропозиції освітнього блага на індивідуальні потреби його споживачів. Отже, і витрати на освіту мають складатися із суспільних (державних) і приватних.

На цей час більшість європейських країн визнали, що вища освіта стала однією з найдорожчих соціальних послуг, причому темпи зростання загальних витрат на освіту набагато перевищують темпи зростання державних доходів. Держава надалі не може гарантувати всім здобуття професійної освіти, повну зайнятість і добробут середнього класу. До того ж відкрита і безплатна вища освіта призвела до

її «масовізації» — значного зростання попиту на освіту та кількості студентів ВНЗ і зниження якості освіти, відповідно до безробіття освічених людей. Як наслідок — у 1980-ті рр. у багатьох країнах у сферу вищої освіти було введено ринкові елементи з розподілом сфер відповідальності. Велика Британія у 1997 р. згідно з Трудовим договором першою в Європі зробила оплату вищої освіти офіційною політикою уряду. У 2001 р. плату за навчання ввела Австрія. У 2005 р. після рішень Конституційного суду плату за навчання у вищій школі почали справляти в багатьох федеральних землях Німеччини. У Фінляндії та Швеції плата береться за спеціальними англо-мовними магістерськими програмами для слухачів із країн, що не є членами ЄС/ОЕСР. Аналогічні підходи панують і стосовно додаткової професійної освіти. Якщо спочатку в країнах ОЕСР дотримувалися думки, що вона має відбуватися за рахунок державного фінансування (концепція «соціального попиту»), то на початку 1990-х рр. відбувся перехід до ідеї спільної відповідальності уряду, роботодавців і здобувачів освіти за підвищення освітнього рівня населення (концепція «індивідуального попиту»).

Основними напрямками диверсифікації джерел фінансування освіти є:

— встановлення плати за навчання або зборів на відшкодування витрат на проживання та харчування (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія; у більшості країн з перехідною економікою); відміна або зменшення розмірів студентських грантів і стипендій; скорочення субсидій на студентські кредити;

— залучення фінансових пожертвувань від випускників, індивідуальних і корпоративних донорів з метою створення ендаументів — фондів цільового капіталу. Значні пожертвування ще в ХІХ ст. одержували такі університети США, як Гарвард, Єль, Принстон, Колумбія, Дартмут. Провідним промисловцям і бізнесменам зобов'язані своїм зростанням великі католицькі університети США, серед яких Нотр Дам, Бостон Коледж, Фордгам, Джорджтаун та ін. У Росії свої ендаументи мають багато ВНЗ Москви і Санкт-Петербурга, Томський державний університет. Ендаумент-фонди є не тільки додатковим джерелом коштів, а й унікальною комунікацією між ВНЗ і випускниками, які діють заради розвитку науки і «свого» ВНЗ;

— випуск облігацій, як це зробив у 2010 р. Кембриджський університет (Велика Британія), уперше за 800 років не знайшовши іншого шляху фінансування університетського містечка, музейних та освітніх центрів (400 млн ф. ст.). Шляхом випуску облігацій під час економічної кризи пішли Гарвардський та Принстонський університети (США), які залучили \$ 2,5 млрд і \$ 1 млрд відповідно;

— корпоратизація і приватизація державних університетів, запровадження нових інструментів державного управління бюджетами та фінансуванням державних університетів;

— проведення наукових досліджень на замовлення підприємницьких структур, розвиток непрофільної діяльності.

Українську освіту до комерціалізації підштовхували постійно зростаючий попит населення на вищу освіту, недостатня фінансова підтримка освітньої сфери державою та серйозні вади, які мала модель державного (бюджетного) фінансування ВНЗ, сформована в Україні ще в 1920-ті рр. як кошторисна. Фінансуючи освіту, держава не купувала освітні послуги, а забезпечувала діяльність свого структурного елемента, який безкоштовно виробляє освітні послуги для споживання частиною населення. Виділення державних коштів здійснювалося відповідно до кількісних нормативних показників ВНЗ (чисельності студентів і викладачів у відповідному році) і не було пов'язане з якісною стороною навчального процесу. При цьому статус бюджетної установи обмежував можливості ВНЗ і у використанні залучених (позабюджетних) фінансових ресурсів: для цього потрібно було затвердження вищим органом державного управління фінансових планів — кошторисів і спеціальний дозвіл. Виникла ресурсна залежність ВНЗ від держави, а сама процедура одержання державних коштів у багатьох випадках визначалася ступенем лояльності керівників ВНЗ до керівників міністерства і держави.

З прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту» фінансово-економічні відносини у сфері вищої освіти змінюються. Ідеться про поступове запровадження фінансової автономії ВНЗ. У ст. 70 цього Закону визначено матеріально-технічну базу і правовий режим майна ВНЗ. Останній, зокрема, відповідно до статуту набуває права:

1) власності на об'єкти права інтелектуальної власності, створені за власні кошти або кошти державного чи місцевих бюджетів (крім випадків, визначених законом);

2) засновувати сталий фонд (ендаумент) вищого навчального закладу та розпоряджатися доходами від його використання відповідно до умов функціонування сталого фонду, а також отримувати майно, кошти і матеріальні цінності, зокрема будинки, споруди, обладнання, транспортні засоби, від державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб, у тому числі як благодійну допомогу;

3) провадити фінансово-господарську діяльність в Україні та за кордоном;

4) використовувати майно, закріплене за ним на праві господарського відання, у тому числі для провадження господарської діяльності, передавати його в оренду та в користування відповідно до законодавства;

5) створювати власні або використовувати за договором інші матеріально-технічні бази для провадження освітньої, наукової, інноваційної або господарської діяльності;

6) створювати та розвивати власну базу соціально-побутових об'єктів, мережу спортивно-оздоровчих, лікувально-профілактичних і культурно-мистецьких структурних підрозділів;

7) здійснювати капітальне будівництво, реконструкцію, проводити капітальний і поточний ремонт основних фондів;

8) спрямовувати кошти на соціальну підтримку науково-педагогічних, наукових, педагогічних та інших працівників вищих навчальних закладів та осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах;

9) відкривати поточні та депозитні рахунки у національній та іноземній валютах відповідно до законодавства, користуватися банківськими кредитами без урахування обмежень на право здійснення заpozичень, установлених ст. 16 та п. 27 ч. 1 ст. 116 Бюджетного кодексу України;

10) брати участь у формуванні статутного капіталу інноваційних структур і утворених за участю вищих навчальних закладів малих підприємств, що розробляють і впроваджують інноваційну продукцію, шляхом внесення до них нематеріальних активів (майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності);

11) засновувати навчальні заклади і наукові установи;

12) засновувати підприємства для провадження інноваційної та/або виробничої діяльності;

13) здійснювати перекази в іноземній валюті внесків за колективне членство у міжнародних освітніх і наукових асоціаціях, а також за

передплату на іноземні наукові видання та доступ до світових інформаційних мереж та баз даних;

14) шляхом внесення нематеріальних активів (майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності) брати участь у формуванні статутного капіталу інноваційних структур різних типів (наукових, технологічних парків, бізнес-інкубаторів тощо).

Звернемо увагу на те, що в Законі України «Про вищу освіту» передбачається фінансування державних вищих навчальних закладів за рахунок коштів державного бюджету на умовах державного замовлення на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових і науково-педагогічних кадрів та за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством, з дотриманням принципів цільового та ефективного використання коштів, публічності та прозорості у прийнятті рішень (ст. 71). При цьому показники державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою формуються за рівнями вищої освіти та спеціальностями з урахуванням середньострокового прогнозу потреби у фахівцях на ринку праці центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері економічного розвитку і торгівлі, у порядку, встановленому законом, за участю вищих навчальних закладів, Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, роботодавців та їх об'єднань.

Особливої уваги потребує поширення платної освіти в Україні та надання платних освітніх послуг ВНЗ як способу фінансування їхньої діяльності. Законом України «Про вищу освіту» передбачено надання ВНЗ платних послуг у сфері вищої освіти фізичним та юридичним особам за умови забезпечення надання належного рівня освітніх послуг як основного статутного виду діяльності (ст. 73). Держава контролює таку діяльність ВНЗ: встановлює перелік платних освітніх та інших послуг, що можуть надаватися державними і комунальними вищими навчальними закладами (затверджується Кабінетом Міністрів України), та порядок визначення їх вартості для здобувачів вищої освіти.

Однак нинішній рівень доходів домогосподарств в Україні є недостатнім для серйозних інвестицій в освіту: у стані гострого соціального відторгнення (дохід домогосподарства в розрахунку на умовного дорослого є нижчим за національну межу бідності) знаходяться 37,7 % домогосподарств. До того ж політика «розподілу витрат» породжує численні проблеми і ризики. По-перше, рівень оплати за на-

вчання у вищій школі досяг такого рівня, що дешевше, ніж в Україні, вищу освіту можна здобути у Німеччині, Швеції, Франції і Чехії. Зіставним по вартості з Україною є навчання у ВНЗ Польщі і Швейцарії. По-друге, в Україні відсутні доступні фінансові компенсатори видатків домогосподарств на освіту: надання грантів, освітніх позик та виплати стипендій. Не врегульованою юридично і тому нерозвиненою є традиція філантропічної допомоги на здобування вищої освіти. По-третє, загрозу доступності вищої освіти становить поширення тіньових форм оплати освітніх послуг, у тому числі корупції і хабарництва. По-четверте, не виправдовуються сподівання споживачів освітніх послуг на соціальну мобільність — перехід до вищого рівня в соціальній структурі суспільства. В Україні, за даними Е. Лібанової, за спеціальністю працюють лише 30 % осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних наук, 54 % — біологічних, агрономічних та медичних наук, 24 % — прикладних наук і техніки, хоча працівники й залишаються на високих ступенях професійно-кваліфікаційної ієрархії. У багатьох випадках працівники з високою підготовкою займаються малокваліфікованими видами праці.

*Прогнозування та Foresight вищої освіти:
актуальність для України*

У суспільстві знань суб'єкти освітньої діяльності повинні мати ефективний інструментарій ідентифікації тих потенційних процесів, які можуть вплинути на їх розвиток у майбутньому. У США таких висновків дійшли ще у 1980-ті рр., коли стратегічне планування університетів поєднали з практикою наукового прогнозування. Аналогічним шляхом пішли університети Великої Британії¹. Формулювання бачення, місії та цілей освітніх організацій, розробку довгострокових стратегій, програм і планів їх розвитку там пов'язали зі створенням комплексного прогнозу розвитку освітньої галузі на тривалу перспективу, усвідомленням можливих сценаріїв подальшого розвитку галузі й кожного ВНЗ окремо. Причому інерційність розвитку освіти як системи, повільність змін у педагогічних технологіях і методиках навчання, відкладений характер результатів самого освітнього процесу (використання здобутих

¹ Munck, R. University Strategic Planning and the Foresight/Future Approach An Irish Case Study [Електронний ресурс] / R. Munck, G. McConnell. – Режим доступу: <http://www.dcu.ie/community/g9-1.pdf>.

компетенцій і знань тими, хто навчається, ще кілька років після закінчення навчання), значний період окупності інвестицій в освіту обумовили горизонт прогнозування не менше 5–10 років. Необхідність довгострокового прогнозування зростає в умовах модернізації системи освіти. У зарубіжних країнах затрати на дослідження і розробки в цьому напрямі становлять щорічно близько 2 % усіх асигнувань на науку у сфері освіти.

Прогнозування вищої освіти (довгострокове, середньострокове і короткострокове) дає можливість на основі аналізу стану і поведінки освітньої системи в минулому та вивчення сучасних тенденцій зміни факторів, що впливають на досліджувану систему, правильно визначити траєкторії, кількісні та якісні параметри розвитку вищої освіти в майбутньому, розкрити зміст ситуації, у якій опиниться освітня система під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Прогноз вищої освіти при цьому повинен містити ймовірну оцінку майбутніх результатів і оптимальних шляхів розвитку системи освіти, а також ресурсів і організаційних заходів, необхідних для його здійснення, з метою найкращого використання накопичених знань про освіту для вибору пріоритетних напрямів її науково-інноваційного розвитку¹. Правильно розроблений прогноз розвитку освітньої галузі стає основою стратегічного та індикативного планування, програмування, наукового, фінансового, матеріально-технічного та кадрового забезпечення розвитку освіти. Одне з найважливіших завдань прогнозування — передбачення так званих порогових величин процесів розвитку: виявлення можливих строків великих зсувів, що приводять до якісних змін процесів, які вивчаються².

Розрізняють два підходи і відповідно два типи прогнозування: 1) пошукове (генетичне) прогнозування — визначення потенційних станів об'єкта дослідження в майбутньому на основі аналізу тенденцій його розвитку в минулому і сьогодні. Наслідком пошуку по-

¹ Тодосийчук, А. В. Прогнозирование развития системы образования [Электронный ресурс] / А. В. Тодосийчук. – Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=994; Прогнозирование [Электронный ресурс] // Экономика : толк. слов. / Дж. Блэк ; общ. ред. И. М. Осадчая. – М. : ИНФРА-М : Весь мир, 2000. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/econ_dict/11690.

² Прогнозирование [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Лопатников/Прогнозирование>.

винно бути «дерево можливих результатів» із визначенням у ньому пріоритетів, значущості ключових і похідних умов їх досягнення; 2) нормативно-цільове прогнозування — визначення майбутніх станів об'єкта як цілей і орієнтирів, а потім — необхідних і достатніх коштів, способів і шляхів досягнення бажаної мети. Цей вид прогнозу передбачає більш однозначну картину можливого майбутнього, а отже, і більш конкретні форми протистояння тим процесам, які будуть для суспільства небезпечними¹.

До основних методів прогнозування належать:

1) економетричні моделі, побудовані на основі статистичної інформації про минулі події. Прогнозні розрахунки робляться шляхом обробки статистичних рядів із використанням методів кореляції та модифікованих функцій Кобба — Дугласа, побудови міжгалузевих балансів тощо;

2) методи екстраполяції (трендові методи) — базуються на виявленні тренду, тобто тенденцій розвитку соціального процесу чи явища за достатньо тривалий період, які потім поширюються (продовжуються) на майбутнє з тим чи іншим коректуванням на основі експертних оцінок або з частини об'єкта — на об'єкт дослідження в цілому. Наприклад, результати аналізу стану освіти в одному регіоні можуть переноситися і на інші регіони. Методи екстраполяції передбачають дослідження динаміки прогнозованого об'єкта, зміни його показників у часі. Такі методи часто ґрунтуються на історичній аналогії, на розробках опису ймовірного напрямку розвитку досліджуваної сфери у формі сценарію тощо. Утім статистики вважають дану методологію надійною тільки в межах однієї фази довгострокового циклу. При переломі тенденцій, у точках біфуркацій, при зміні циклів і тим більше самих циклів вона дає збій;

3) методи моделювання — багатоваріантного, багатофункціонального дослідження. Завдання моделювання — відтворити на основі схожості з існуючим об'єктом інший, який замінює даний об'єкт (модель), є його аналогом. Однак, претендуючи на схожість з оригіналом, модель не повинна повторювати його, оскільки тоді втрачає сенс саме моделювання. Але й довільне моделювання теж неприпус-

¹ Прогнозирование [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Лопатников/Прогнозирование>.

тиме. Моделювання повинне допомагати з'ясувати оптимальні розміри системи, передбачити її поведінку¹;

4) методологія, заснована на циклічно-генетичних закономірностях розвитку, яка дає можливість урахувати ритм циклічної динаміки в економіці, генетичні обмеження, межі зміни успадкованого генотипу при зміні циклів, напрями перемінності систем для адаптації до змін у довкіллі;

5) експертні методи — шляхом очних і заочних, індивідуальних, групових і масових опитувань певних категорій населення щодо їхніх очікувань у майбутньому. Використовуються метод «Дельфі» (евристичного прогнозування), індивідуальні прогностичні оцінки експертів, «мозковий штурм» як колективна експертна оцінка події, основана на спільному активному творчому обговоренні проблеми, інтуїтивні методи, що спираються на думки провідних фахівців, тощо.

А. В. Тодосійчук вважає найбільш корисною для прогнозування розвитку сфери освіти методологію, що базується на циклічно-генетичних закономірностях розвитку². Ми ж звернемо увагу на значущість експертного оцінювання, насамперед методології Форсайт (від англ. foresight — погляд у майбутнє, передбачення). Ідеться про процес систематичного виявлення нових пріоритетних напрямів інноваційного розвитку та можливих технологічних перспектив, які за умови інвестування та організації систематичної роботи зможуть у довгостроковій перспективі істотно впливати на соціально-економічний, зокрема освітній, розвиток країни, регіону, галузі або корпорації. Форсайт, інтегрований у систему стратегічного управління окремого університету, є стратегічним Форсайтом³.

¹ Прогнозирование [Електронний ресурс] // Экономика : толк. слов. / Дж. Блэк ; общ. ред. И. М. Осадчая. – М. : ИНФРА-М : Весь мир, 2000. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/econ_dict/11690; Прогнозирование [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://slovari.yandex.ru/~книги/Лопатников/Прогнозирование; Социальное прогнозирование \[Електронний ресурс\]. – Режим доступу: http://kurs.ido.tpu.ru/courses/metods_soc_work/tema9.html](http://slovari.yandex.ru/~книги/Лопатников/Прогнозирование; Социальное прогнозирование [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kurs.ido.tpu.ru/courses/metods_soc_work/tema9.html).

² Тодосійчук, А. В. Прогнозирование развития системы образования [Електронний ресурс] / А. В. Тодосійчук. – Режим доступу: http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=994.

³ Munck, R. University Strategic Planning and the Foresight/Future Approach An Irish Case Study [Електронний ресурс] / R. Munck, G. McConnell. – Режим доступу: <http://www.dcu.ie/community/gs9-1.pdf>.

Форсайт нерідко називають одним із методів прогнозування. Однак, як слушно зазначає А. Н. Ланських, «методологія Форсайт — це сукупність інструментів, які дають можливість не вгадувати проблеми майбутнього, а ставити мету у вигляді бажаного очікуваного результату, визначати необхідні сьогоденні стани. Це активний прогноз, який включає елементи впливу на майбутнє з урахуванням ресурсів, які є і необхідні для розвитку»¹. Це — по-перше.

По-друге, на відміну від традиційного прогнозування, до Форсайту залучають широке коло експертів (інколи — декілька тисяч) із різних сфер діяльності, практикують опитування певних груп населення (жителів регіону, молоді тощо), які зацікавлені у розв'язанні проблем, що обговорюються в рамках проекту. При цьому успішний Форсайт можливий лише за умови готовності суспільства (керівників держави, місцевої влади, компаній, окремих фахівців, громадськості) спільно оцінити довгострокові перспективи розвитку країни, напрацювати спільне бачення майбутніх можливостей і загроз; практичним завданням Форсайту тоді є спонукання суб'єктів до спільних дій².

По-третє, при проведенні Форсайту використовуються різні методи — окремо або в комбінації. Їх групують у технологічні (технологічні карти, аналіз частоти згадувань, картування основних процесів), сценарні (мегатренди, багатокритеріальний аналіз, сценарне планування, написання есе та ін.), аналітичні (Дельфі, SWOT-аналіз і/або аналіз інформаційних потоків, екстраполяція) та експертні методи (методика фокус-груп або панелей експертів, мозковий штурм, огляд літератури, робота експертних комісій). Проте центром Форсайту залишається сценарне планування — побудова багатоваріантних сценаріїв подій з одночасною розробкою стратегій і практич-

¹ Ланских, А. Н. Стратегия развития сферы услуг высшего профессионального образования на основе инновационно-ориентированного прогнозирования [Текст] : автореф. дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.05 / А. Н. Ланских. — М., 2012. — С. 27.

² Основы методологии «Форсайт» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kylbakov.ru/page110/page190/index.html>; Bujor, I. Applying Foresight Methodology to the Romanian Higher Education System [Електронний ресурс] / Irina Bujor, Ozcan Saritas, Campbell Warden. — Режим доступу: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCYQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.t-pot.eu%2Fhok%2F05_Applying%2520Foresight%2520Methodology%2520to%2520the%2520Romanian%2520Higher%2520Education.pptx&ei=by_pUrXiFOae7AaSSIDgCQ&usq=AFQjCNECQungeFcl8WJqn8BRXQEZhrTo_w&bvm=bv.60157871.d.ZGU&cad=rjt.

них заходів. Сценарії розвитку, спираючись на реальні економічні умови, не тільки окреслюють контури подій, що відбудуться з організацією в майбутньому відповідно до різної комбінації управлінських рішень, а й дають оцінки ймовірностей їх реалізації. Це забезпечує максимальну ефективність досягнення стратегічних цілей організації¹.

Форсайт освіти проводиться від самого початку використання даного методу дослідження, однак найбільш інтенсивно — з 1990-х рр. Причому якщо спершу об'єктом Форсайту була лише вища освіта, тісно пов'язана з державними програмами досліджень і розробок у галузі науки і техніки, то зараз дослідження поширені на всі рівні і види освіти. Найбільш відомими Форсайтами вищої освіти, горизонт планування по яких добігає кінця і які підтвердили своє призначення, є: «FinnSight 2015», реалізований у Фінляндії (2006); «Форсайт генеральних планів для інформаційних технологій в освіті», виконаний у Сінгапурі; Програма передбачення інформаційних технологій та освіти, реалізована у Таїланді (2001); програма Мальти eFORESEE з дослідження впливу розвитку інформаційних технологій на освіту (2005); програма «Foresight 2020» штату Канзас (США); національні програми перспективного аналізу освітньої політики Великої Британії, Нової Зеландії, Німеччини. У цих дослідженнях брали участь широкі кола зацікавлених осіб — бізнес-лідери, представники громадськості, політики, педагоги, батьки учнів і студентів, самі студенти та інші особи².

Показовими можна вважати результати Форсайту майбутнього впливу нанотехнологій на освітній процес, виконаного для технічних коледжів штату Техас (США). ВНЗ одержали інформацію: а) про моделі формування попиту на компетенції у сфері нанотехнологій, звідси — про високу ймовірність формування нових професійних класифікацій, спеціальностей, асоціацій і мереж; необхідність перебудови структури навчальних курсів і появи нових інститутів; б) про

¹ Бардычев, В. И. Формирование стратегии на основе сценарного планирования деятельности фирмы в условиях неопределенности [Електронний ресурс] / В. И. Бардычев, М. В. Евтюхова. – Режим доступу: http://www.ieay.ru/nauch/sc_article/2010/11/Barduchev.shtml.

² Tryqqvi, Th. Foresight and educational planning: Engaging stakeholders to construct preferred future [Електронний ресурс] / Thayler Tryqqvi. – Режим доступу: <http://www.education4site.org/blog/2012/foresight-and-educational-planning-engaging-stakeholder-to-construct-preffered-futures>; Foresight 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kansasregents.org/foresight_2020.

перспективи працевлаштування своїх випускників. За оцінками дослідників, сумарний потенціал нанотехнологій на світовому ринку праці до 2015 р. становитиме 7 млн зайнятих. Найбільші можливості для працевлаштування матиме сфера наноматеріалів. Нанотехнології можуть вплинути також на професії (вимоги до компетенцій) та зайнятість у сфері охорони здоров'я, охорони довкілля¹.

Низку важливих досліджень освітніх перспектив проведено у РФ. Агентство стратегічних ініціатив, Російське управлінське співтовариство, Російська венчурна компанія розробили Форсайти: дитячих освітніх сервісів, шкільної освіти, вищої освіти, додаткової освіти, компетенцій². При Державному університеті «Вища школа економіки» створено Міжнародний науково-освітній Форсайт-центр, де досліджують напрями підготовки кадрів, актуальні для посткризової економіки. З 2010 р. Сибірський федеральний університет реалізує масштабне дослідження «Прогноз і сценарії розвитку вищої школи в Росії — інституту, який інтегрує науку, освіту та інновації — в горизонті до 2030 р. як основа державної політики в освіті, науково-технічній та інноваційній сфері»³. Це дослідження дало можливість виявити на найближчі 5–10 років основні тренди розвитку вищої освіти, зміни у місії та функціях вищої школи, у технологіях і форматах діяльності вищої школи; основні сценарні розвилки процесу реформування вищої професійної освіти; орієнтири (сценарії) державної освітньої політики РФ.

Початок проведенню Форсайт-досліджень в Україні було покладено Державною програмою прогнозування науково-технологічного та інформаційно-технологічного розвитку на 2004–2006 рр. Під час її реалізації проводилося Форсайт-дослідження, результатом якого став відбір 14 критичних енергозберігаючих технологічних проектів. Але фінансування Програми було скорочено майже вдвічі, а її реалізацію у 2006 р. призупинено. Постановою Кабінету Міністрів України від

¹ Майлс, Й. Форсайт в області нанотехнологій: як досліджувати сферу занятості та професійної компетенції? [Текст] / Й. Майлс // Форсайт. – 2010. – Т. 4, № 1. – С. 21.

² Итоги Форсайт-Флота 2013: Участники разработали 10 карт будущего [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.r-u-s.org/cgi-bin/news/view.cgi?news-645>.

³ Ефимов, В. С. Форсайт высшей школы России: новые миссии и функции, перспективные технологии и форматы деятельности [Електронний ресурс] / В. С. Ефимов, А. В. Лаптева, В. А. Дадашева. – Режим доступу: <http://www.ecsocman.hse.ru/data/2013/01/10/1251404588/2012-3-2.pdf>.

11.09.2007 р. № 1118 було затверджено Державну програму прогнозування науково-технологічного розвитку на 2008–2012 рр. У результаті Форсайт-досліджень визначені його пріоритетні напрями, а також уперше в Україні сформовано Перелік критичних технологій за кожним пріоритетним напрямом¹. Проте з часом діапазон досліджень і розробок значно звужився, а замість Форсайту почали проводити маркетингові дослідження. Рішенням Кабінету Міністрів України від 22.06.2011 р. № 704 і цю програму було відмінено з причин реструктуризації уряду і жорстких заходів економії. Повноцінного технологічного Форсайту Україна так і не одержала, що не дає можливості спрогнозувати час та особливості переходу до більш високих технологічних укладів, розвиток окремих галузей і секторів економіки. Відповідно не мають бази для чіткого прогнозу ні ринок праці (структура попиту на працю і зайнятості), ні вища освіта як сфера підготовки фахівців.

Вища освіта в Україні взагалі має доволі проблемний прогнозний фон. Відомо, що ключовим трендом у розвинених країнах стає «когнітивізація» суспільства — насичення діяльності знаннями; масове включення людей у пізнавальну активність. У такому напрямі трансформуються виробнича і трудова діяльність людей; корпоративна культура, соціальна організація і соціальна взаємодія людей; повсякденне життя. Розробляються технічні засоби посилення індивідуального інтелекту людини, формуються інтелектуальні мережі та інтелектуальні виробництва, побудовані на широкій інформатизації суспільства та використанні знанневих ресурсів великих мас людей². Важливими закономірностями розвитку системи освіти в західних країнах є підвищення ролі науки як фактора якості освіти та перевищення темпів зростання затрат на освіту над темпами економічного зростання. В українській же освіті протягом тривалого часу відбувалися зовсім інші, явно негативні процеси. Зменшення рівня державного фінансування вищої освіти, посилення комерціалізації та обмеження доступності вищої освіти для значної частини молоді, «відтік мізків» викладачів, науковців і студентів за кордон, поглиблення розриву з передовими системами освіти світу, відмова багатьох країн світу визнавати

¹ Форсайт в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uinte.kiev.ua/foresight/ua/ua_foresight.php.

² Ефимов, В. С. Форсайт высшей школы России – 2030: базовый сценарий – «конверсия» высшей школы [Текст] / В. С. Ефимов // Унив. упр. – 2013. – № 3 (85). – С. 6–9.

дипломи про вищу освіту низки українських університетів стали реаліями сьогодення. Посилюються внутрішні загрози розвитку ВНЗ в Україні: застаріла матеріально-технічна база більшості ВНЗ країни, низький рівень оплати праці професорсько-викладацького складу ВНЗ, відірваність навчальних програм і навчального процесу від потреб практики, втрата освітою виховної функції, корупція і хабарництво.

Утім науково-прогностичне забезпечення розвитку вищої освіти конче потрібне і має дати університетам відповіді на питання щодо пріоритетних напрямів наукових досліджень і розробок на найближчі 15–20 років; домінуючих наукових теорій, на основі яких відбудеться формування нових парадигм; тих галузей науки, які будуть формувати техніко-технологічний склад освіти майбутнього; потужностей науково-технічного потенціалу вищої школи, який забезпечить перехід освіти на інноваційний шлях розвитку; оптимального співвідношення між фундаментальними дослідженнями, прикладними дослідженнями і розробками в галузі освіти; кластерів комплексних радикальних інновацій для забезпечення стійкого розвитку освіти на інноваційній основі; очікуваного ефекту від одержання і застосування результатів НДР і (або) науково-технічної діяльності¹. Важливою є розробка сценаріїв розвитку системи освіти з урахуванням майбутніх тенденцій демографічного характеру.

До об'єктів прогнозування і сценарного моделювання необхідно обов'язково віднести: напрями розвитку університетської освіти — масова чи елітна; джерела фінансування вищої освіти — державне (бюджетне), приватне чи змішане фінансування; простір розвитку — національний, регіональний чи транснаціональний; попит на кваліфіковані кадри з боку окремих секторів економіки, роль і відповідальність роботодавців у сфері вищої освіти — як замовника «робочої сили» чи як суб'єкта, якого цікавить інтелектуальне майбутнє суспільства.

Довгострокове прогнозування соціально-економічних процесів у вищій освіті сприяє впровадженню концепції стратегічного освітнього менеджменту та науково обґрунтованому розвитку університетів. Чим швидше керівництво держави та освітньої галузі зрозуміє необхідність прогнозування і передбачення майбутнього вищої шко-

¹ Ланских, А. Н. Стратегия развития сферы услуг высшего профессионального образования на основе инновационно-ориентированного прогнозирования [Текст] : автореф. дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.05 / А. Н. Ланских. – М., 2012. – С. 27.

ли, тим успішнішим буде рух країни до інноваційного суспільства знань, тим ефективнішою виявиться державна освітня політика.

На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. В інноваційному суспільстві освіта є стратегічним ресурсом соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства. Відповідно зростає роль держави у розвитку національної системи освіти України, її інтегруванні в європейський і світовий освітній простір, формуванні ефективних норм освітнього права та механізмів їх реалізації, здатних гарантувати освітню безпеку суспільства. При цьому нові економічні пріоритети держави в освітній сфері мають ураховувати процеси транспрофесіоналізації, інноватизації, інтелектуалізації і транснаціоналізації вищої освіти.

2. Транспрофесіоналізація освіти передбачає підготовку фахівців, здатних опанувати нові або суміжні професії, працювати в різних професійних середовищах та організаційних структурах. Зміст і вектор розвитку вищої освіти мають змінюватися у напрямі зростання ролі універсальних знань, фундаменталізації, гуманізації та гуманітаризації освіти.

3. Інноватизація освіти є центральною ланкою діяльності сучасного університету. Інновації в освіті вбирають у себе: освітні інновації (нове знання як продукт наукового дослідження, упроваджений на ринку освітніх послуг); науково-технологічні, економічні, управлінські інновації. Важливою передумовою інноваційної діяльності університету є комерціалізація результатів його роботи та захист інтелектуальної власності.

4. Інтелектуалізація освіти змінює модель навчання з «учнівство — сертифікація (одержання документа про освіту) — здобуття права» на «відкриття — власність — відповідальність». Студенти формують відповідальність не тільки за те, як їм вчитися, а й перед суспільством за те, як їм застосувати результати навчання. Викладачі більше не вдовольняються передаванням обмежених програмою знань, а скеровують навчання на зовнішні зобов'язання університету відповідно до вимог нового навколишнього середовища. Університет не втрачає своїх якостей як інноваційний і підприємницький, однак у навчальній діяльності на перший план виходить формування компетенцій інтелектуального підприємництва.

5. Сучасний етап розвитку міжнародної діяльності ВНЗ поєднує традиційну інтернаціоналізацію з транснаціоналізацією. У розвинених країнах світу відбувається формування великих університетів, діяльність яких відповідає основним критеріям транснаціональних компаній. Деякі навчальні заклади позиціонують себе як глобальні університети. Вони дедалі більше проникають в освітній простір інших держав, створюючи певні ризики і загрози національним інтересам у сфері професійної освіти.

6. У суспільстві знань суб'єкти освітньої діяльності повинні мати ефективний інструментарій ідентифікації тих потенційних процесів, які можуть вплинути на їх розвиток у майбутньому. Стратегічне планування університетів слід поєднувати з практикою наукового прогнозування не менш ніж на 5–10 років, що дозволяє правильно визначити траєкторії, кількісні та якісні параметри розвитку вищої освіти в майбутньому, розкрити зміст ситуації, у якій опиниться освітня система під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Правильно розроблений прогноз розвитку освітньої галузі є основою стратегічного та індикативного планування, програмування, наукового, фінансового, матеріально-технічного та кадрового забезпечення розвитку освіти. Особливої актуальності набуває проведення Форсайт-досліджень вищої освіти в Україні.

2.2. Реформування вищої освіти України: інновації Болонського процесу

У сучасних умовах розвиток української держави визначається у загальному контексті європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні загальнолюдські цінності: парламентаризм, права людини, права національних меншин, лібералізація, свобода пересування, свобода отримання вищої освіти, що є атрибутами громадянського демократичного суспільства. Згідно зі Стратегією інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженою Указом Президента України, поряд з політичним, економічним, правовим напрямками європейської інтеграції особливе місце у реалізації інтеграційних процесів займає культурно-освітній, який передбачає впровадження європейських норм і стандартів